

ЮРІЙ КОЛЛАРД

СПОГАДИ
ЮНАЦЬКИХ
ДНІВ

ЮРІЙ КОЛЛАРД

СПОГАДИ ЮНАЦЬКИХ ДНІВ

1897—1906

**УКРАЇНСЬКА СТУДЕНТСЬКА ГРОМАДА
В ХАРКОВІ**

I

**РЕВОЛЮЦІЙНА УКРАЇНСЬКА ПАРТІЯ
(РУП)**

Вступне слово й редакція Марка Антоновича
Обкладинка роботи М. Бутовича

“СРІВНА СУРМА”

ТОРОНТО

digitized by ukrbiblioteka.org

— 1972 —

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Понад два десятки років “Срібна Сурма” знайомить своїх читачів з діянням українського націоналістичного руху, зокрема з його найбільш активними виявами в підпільній політичній і революційній боротьбі. Спогади учасників тієї боротьби, зібрані матеріяли та тут і там опубліковані документи кидають яскраве світло на змагання двох уже поколінь українського народу за національно-державне визволення. Авже ж, де світло, там мусять бути й тіні, було б шкідливо мовчки повз них проходити і “Срібна Сурма” мусіла знайти відвагу, щоб говорити і про них.

Ця боротьба в своїй інтенсивній формі, революційній, почалася зараз після першої світової війни, не припинилася й досі, тільки хіба її форми міняються, відповідно до потреб і можливостей епохи. Якими б шляхами не йшли українські патріоти і яких би методів не вживали вони в своїй політичній акції — одна в них мета перед очима: Соборна Самостійна Українська Держава. Сьогодні це для всіх таке зрозуміле, що просто зайво про те писати.

Але чи завжди так воно було? Не так ще давно серед найбільш активної і революційно настроєної української молоді бачимо коливання між ідеєю національного визволення у власній державі — як вона пізніше скристалізувалася в націоналістичній ідеології — і соціальної рівності в інтернаціональному братерстві, до чого дорога мала вести через

клясову боротьбу — як це знаходило свій вислів у злощасному для нашого народу марксівському соціалізмі.

Автор “Спогадів юнацьких днів” був одним з тих, що від самих початків, від перших кроків у політичній роботі аж до кінця своїх днів твердо обстоював потребу національного визволення, бо тільки після того настати може для українського народу також і соціальна справедливість. І в тому першому гурті його однодумців на переломі століть слід шукати коріння модерного українського націоналістичного руху.

Ось і причина, чому “Срібна Сурма” подає своїм читачам цю книжку. Націоналістична ідея, заглушена марксівським туманом на початку нашого століття, кінець-кінців таки перемогла. Але яку ціну мусів за те заплатити — і ще далі платить український нарід?

Тому з пошаною згадуємо тих перших незламних, а серед них і автора “Спогадів юнацьких днів”, інж. Юрія Колларда, що високо підняли прапор національного визволення України. З великим трудом топтали вони стежку, що спершу вузька, а потім стала широким шляхом для всього українського народу і вже ніхто ніколи його з нього не заверне.

Зиновій Книш

ВСТУП

Уже проминуло понад 70 років з того часу, коли зотури молоді ентузіясти, студенти харківського університету Михайло Русов, Дмитро Антонович, Боніфатій Камінський і Лев Мацієвич заснували 11-го лютого 1900 року нелегальну Револьюційну Українську Партію (РУП)¹).

Це була перша українська політична партія всенаріонального типу, яка об'єднувала в своїх рядах наддніпрянську і наддністрянську молодь і стала «першою дійсно-політичною організацією, що

1) Часом у літературі зустрічаємо інші дати: 29 січня 1900 р. це та сама дата старого стилю; 5 лютого (ст. ст.) скликано ширші сходи, на яких, крім вищенаведених осіб, були ще Олександр Коваленко, Юрій Коллард, Дмитро Познанський і Борис Мартос, який до РУП офіційно не ввійшов, але в праці партії брав якнайактивнішу участь. Пізніше дехто уважав цю дату датою заснування РУП (Ю. Коллард у передмові до третього видання “Самостійної України” Миколи Міхновського, Мюнхен 1948, стор. 8). З другого боку Аркадій Кучерявенко (брат дружини Б. Мартоса) твердив, мовляв, РУП існувала в Полтаві вже в 1899 р. (Андрій Жук, Михайло Русов і його батьки, “Сучасність” 1963, ч. 6, стор 61). Там існувала семінарска громада, якої праця була настільки подібна до пізнішої праці “Вільної громади РУП” у Полтаві, що А. Кучерявенко, в добрій вірі, змішував працю цих двох організацій. Звичайно, в 1899 р. РУП не існувала. Паралелею тут може послужити практика з Галичини наприкінці 1920-х і початку 1930-х років. У деяких районах перехід від УВО до ОУН був зовсім незамітний.

понесла в народ гасла революційної боротьби з існуючим ладом»²).

Кільканадцять років пізніше на плезі цієї молоді впав тягар державного будівництва 1917-20 рр., отже вже тоді, на порозі нового століття, можна шукати джерел всіх успіхів і провалів пізнішої визвольної боротьби. Вивзаючи цей період кінця ХІХ — позатку ХХ століття у всіх аспектах, можна знайти відповідь на питання, чому наші визвольні змагання не увінчалися успіхом.

Народження РУП припадає саме на той час, коли з одного боку народжувалося нове, молоде українство в боротьбі з старим, давно вже анахроністичним «українофільством», а з другого боку ще грізнішим валом котилися соціалістичні ідеї і вчення, які в своїй східноєвропейській відміні заперечували національне відродження поневолених народів.

Боротьба цих двох сил — національного відродження і соціалізму, в його російській шовіністично-імперіалістичній машкарі — характеризує наше українське життя на порозі століття. Перемога соціалізму, яка в рядах РУП позинає зарисовуватися вже в другій половині 1901 року, значною мірою вплинула на хід визвольної боротьби 1917-20 років.

У той час як націонал-революціонери (за теперішньою фразеологією націоналісти) в рамках РУП мали все ж таки розуміння важливості соціальних питань, то соціалісти переважно нехтували зовсім національною проблемою, відсували її на задній план, а гасом доходили і до повної негачії

²) Володимир Дорошенко, Українство в Росії. Видання СБУ, Відень 1917, стор. 34.

національного питання, хог пізніше, з перспективи часової віддалі, і запережували це.

Література про РУП змала,³⁾ хог в загальній оцінці і в подробицях є ще дуже багато неутоненого⁴⁾. Авторів цих рядків не раз доводилося бути свідком розмов його батька з його колишніми товаришами по праці в РУП (зи то тими, що жили в Чехословаччині, як М. Галаган, Ю. Коллард, Є. Голіцинський, П. Андрієвський, Б. Матюшенко, О. Коваленко, В. Садовський, Д. Дорошенко зи з приїжджими, як А. Лівіцький, О. Скоропис-Йолтуховський та ін). Мене, спершу малого хлопця, а згодом і парубка, засто дивували спори й розходження, коли угасники цих розмов, пригадуючи «старі заси», зовсім по-різному інтерпретували де-

3) В. Дорошенко, Революційна Українська Партія, Львів 1921; О. Гермайзе, Нариси з історії революційного руху на Україні, т. I. Революційна Українська Партія (РУП), Київ 1926; Збірник "З минулого" т. II. Український студентський рух у російській школі, Праці Українського Наукового Інституту т. XLIX, Варшава 1939, Ю. Коллард, Спогади юнацьких днів, Літературно-науковий Вістник, Львів 1928-1931; М. Галаган, З моїх споминів, ч. I. Львів 1930 (вид. Червоної Калини); А. Жук, М. Русов та його батьки, Сучасність 1963, ч. 6 і 9-10 та багато інших. Є ще недруковані спогади А. Жука і В. Мартоса, а цінні інформації про РУП є ще в спогадах Д. Дорошенка та в його праці: З історії української політичної думки, Прага 1936. Пор. також літературу подану А. Жуком у примітках до автобіографії Д. Антоновича, Сучасність 1961, ч. I, стор. 103-114.

4) Не надто великою об'єктивністю грішить і П. Феденко, який у своїй праці Український громадський рух у XX столітті, Подєбради 1934, стор. 10-14 подає короткий огляд діяльності РУП і оцінку її.

які події, яких вони були свідками, чи й зовсім інакше пригадували їх.

Власне кажучи, нічого дивного в тому нема. Поминаючи інші моменти: політичні розходження, симпатії та антипатії, помилки пам'яті тощо, треба пам'ятати, що всі спогади є суб'єктивним твором і в них, мимо волі автора, впливаються переживання цілого його життя, його нахили й звички, розуміння, досвід, позиції, які можуть бути дуже відмінні від ідеалів молодості. Усе це впливає і заставляє мемуариста базити режі з певного кута зору.

Не зважаючи на суб'єктивний характер кожних спогадів, вони мають велике значення для вивчення даної доби, бо крім даних, що їх можна перевірити на підставі інших джерел, вони передають, нехай і крізь призму оцінки даної людини, характер і дух доби, що їх рідко можна виготувати чи вигути з документів об'єктивного характеру. Це стосується зокрема спогадів, які ми даємо до рук нашого гитага. В них можуть бути фактичні помилки, але водночас є і глибша правда людини, яка з перспективи пережитого згадує старі часи і передає нащадкам події, які вже давно перейшли до історії.

Юрій Жерардович Коллард писав свої спогади про Українську Студентську Громаду в Харкові й про Револуційну Українську Партію (РУП) напередодні 30-их роковин РУП у 1927-28 рр., коли вже вийшли були друком праці про цю партію В. Дорошенка і О. Гермайзе. Крім того він збирав і звірював свої спомини з спогадами інших учасників і з уваги на це зумів віддати досить правильно і влучно давні події й настрої.

Не обійшлося без деяких дрібних помилок і недоглядів. Так, наприклад, Ю. Коллард відносить заснування харківської студентської громади на

осінь 1897 року, коли ми знаємо, що її засновано ще весною того року. До неточностей можна зарахувати й те, що Ю. Коллард приписує Д. Антоновичеві авторство деяких творів, яких він не писав (пор. А. Жук в журналі «Сучасність» 1963 р., з. 10, стор. 86-87). Все ж таки спогади Юрія Колларда лишаються найповнішим, найкращим і найпрозорішим твором про генезу та позатки РУП, який зберігся, а тому кожний дослідник української історії кінця минулого і позатку поточного століття з великим інтересом познайомиться з цими споминами.

Зацікавлять ці спогади і нашу молодь та студентство, аджеж у книжці цій описано, як на кін історії виходить молодь, яка протягом короткого часу творить могутній рух і виходить сама на перші позиції фронту в боротьбі за державність. Оскільки в даному разі відпадає питання зміни поколінь, аджеж РУП творили батьки теперішніх батьків (а в деяких випадках і діди), то з таких споминів легше витягнути паралелі, які цікавити-муть нашу молодь, ніж з прямих поузувань батьків, з якими молодь може мати «свої поразунки». Студенти зможуть познайомитися з позатками організованого студентського руху, його проблемами, напрямками та сильними й слабкими сторонами.

Юрій Коллард декілька разів повертався до опису подій кінця минулого і позатку біжучого століття. Його спогади під заголовком «Народження українського націоналізму серед харківської студентської молоді» друкувалися в II томі збірника «З минулого» (Праці Українського Наукового Інституту т. 94, Варшава 1939, стор. 55-69), а крім того з трохи іншої тожки зору він згадував дещо про тодішні події в передмові до брошушки М. Міх-

новського «Самостійна Україна» (третє видання, Мюнхен) 1948 р., стор. 3-16.

Все ж таки основною працею Ю. Колларда залишаються ці спогади, друковані вперше в Літературно-Науковому Вістнику в 1928-31 рр., які тепер виходять вперше окремим виданням. У своїх споминах Юрій Жерардовиз Коллард з'ясовує не лише свій власний розвиток, але подає також багато цінних подробиць про тодішнє студентське і політичне життя, згадує безліз різних, тепер уже здебільшого забутих, діячів кінця минулого і погатку нашого століття і влугню змальовує застково стихійне, а застково вже й свідоме відродження українців та перетворення несвідомої малоросійської маси на свідомих борців за національне і соціальне визволення України з-під гужого ярма.

**
*

Юрій Жерардовиз Коллард належить до тих діячів, які, хог і були гужого походження, зв'язали все своє життя з Україною і всі свої сили віддали їй. Здається, мало є таких народів, які, хог на протязі довгих століть самі жили в неволі, вміли б так як український привабити та заїмпонувати гужинцям, зокрема гужинцям гулим та ідейно глибоким. Ці гужинці пересякали українським способом життя і думання та ставали на службу поневоленої й забутої світом України (Петро Могила, Орлики, Милорадовизи, Канністи, де-Бальмени, Ліндфорси-Русові, О'Коннор, Ю. Клен-О.Бурггардт та багато інших), хог для декого з них це особисто вигідним зовсім і не було. В даному разі перемала ідея!

Батько Юрія Жерар Коллард був бельгійцем, який працював за брахом, як інженер-агроном в

Україні, де й познайомився та одружився з матір'ю Юрія, що походила з старого козацько-шляхетського роду. Юрій Коллард народився 2 січня 1875 року в Моразові на Лівобережжі, а середню освіту здобув у Полтаві, де познайомився з Симоном Васильовичем Петлюрою та з іншими діячами, які пізніше за незалежної української держави займали високі позиції.

Після закінчення харківського технологічного інституту Ю. Коллард працював на різних посадах, спершу в Харкові (1903-7), опісля на будівництві трансибірської залізниці в Красноярську (1907-12) та кавказької залізниці в Катеринодарі на Кубані (1912-14).

Під час першої світової війни Юрій Жерардович був спочатку головним інженером-будівником Мурманської залізниці, звідкіль у 1916 році його переведено на Західний фронт. За часів Української Народньої Республіки (1919-20 рр.) Ю. Коллард був міністром транспорту і разом з урядом УНР переїхав до Відня, а опісля до Чехословацької Республіки, де в роках 1921-26 працював за фахом при Земському уряді на Закарпатті.

Звільнений з праці як небажаний елемент (український націоналіст), Юрій Жерардович переїхав на Моравію, де працював у різних містах, аж поки в 1935 році не осів на постійно в Брні. Перед наступом большевиків на позатку 1945 року виїхав з Чехословаччини і прибився нарешті до Авґсбурґу, де жив постійно аж до своєї смерті — 3 січня 1951 року — ведучи своє власне будівельне підприємство.

**

Цих декілька досить сухих дат, які ми подали, не дають, очевидно, надто багато матеріалу для на-

лежного розуміння тієї визнагної ролі, яку Юрій Жерардовиз Коллард відіграв в українському житті, що з ним він від шкільної лавки зв'язав усе своє життя.

Уже в гімназіяльні роки в Полтаві (позаток 90 років минулого сторіззя) Юрій Коллард належав до таємних гуртків таких поширених тоді в Україні. Від осени 1897 року він був гленом першої Української Студентської Громади на Наддніпрянщині — у Харкові, а на позатку 1900 року став одним із основоположників Револуційної Української Партії, генезі, розвиткові та ліквідації якої і присвячено ці його спомини⁵).

Ю. Коллард належав до тих небагатьох, що не піддалися соціалістизній пропаганді і, коли РУП зійшла на соціалістизні рейки «братерства пролетарів усіх країн», лишився назавжди вірним Миколі Міхновському та його гаслові «Самостійна Україна». Було б, однак, хибним думати, що Микола Міхновський і його друзі, включаючи і Юрія Колларда, були глухі й сліпі на соціяльні питання.

У вже цитованій передмові до «Самостійної України» Миколи Міхновського, Ю. Коллард наводить постуляти Української Народньої Партії (УНП), автором яких був Міхновський: «Самостійна Українська Республіка працююзого люду, все-світне визволення поневолених націй і визволення праці від капіталу».

⁵) У передмові до брошури М. Міхновського «Самостійна Україна» (третє видання (Мюнхен) 1948, стор. 8) інж. Ю. Коллард згадує таких основоположників РУП: Д. Антонович, Б. Камінський, М. Русов, Л. Мацієвич, Ю. Коллард, О. Коваленко та Д. Познанський.

Трохи згодом (1905 р.) у проєкті української конституції, автором якої був, очевидно, також Міхновський, висунуено в журналі «Самостійна Україна» постулят націоналізації землі. Чуйність до соціальних питань зберіг Юрій Жерардович на все своє життя.

Пригадую, як мені — молодому, загорілому і крайньо - настроєному студентові - націоналістові впадало в візі, що Юр Жерардович підносив завжди на нарадах у Празі, поряд з національними моментами також соціальні, для яких тодішня молодь, включаючи мене, не мала надто великого розуміння. Ми на це дивились як на певну оригінальність людини, яка вже тоді мала понад 60 років. Зрештою українські студенти в Брні з якнайбільшою пошаною і любов'ю ставились до Ю. Колларда, а це торкалося і нас, празьких студентів, які інж. Колларда бажили лише вряди-годи.

Той факт, що Юрій Коллард на позатку цього сторіччя став палким прихильником Миколи Міхновського, поставив його в опозицію до загалу української тодішньої молоді, яка пішла за соціалістичними гаслами. Соціалісти його недолюбували. Це, однак, не мало впливу на особисті зносини і з практики знаю, що Юрій Жерардович був у надзвичайно добрих взаєминах з батьцями українськими діячами з різних політичних середовищ від лівих соціалістів до правих монархістів, завжди готовий співпрацювати з ними, якщо цього вимагало добро української справи. Взагалі, можна сказати, що не було такої жертви, якої Юр Жерардович не приніс би в разі потреби для української справи.

Одним із доказів його загальноукраїнських позицій було те, що завжди, коли Юрій Жерардович приїздив до Праги, він відвідував мого батька, з

яким його в'язали дружні зносини ще з студентських часів, не зважаючи на те, що від 1901-2 року, коли Дмитро Антонович, перейшовши до Києва, перейшов на соціалістичні позиції, між ними політично були великі розходження⁶).

Під час цих, до речі не дуже застих, відвідин, я найбільше і пригадую собі інж. Колларда. Не зважаючи на гужоземне походження, увесь його вигляд, включаючи смугасту шапку і смугастий комір, був типово українським, а якщо й могла б виникати мова про якусь домішку крові, то скоріше можна було думати про східню, а не західню, як воно було насправді. Це враження зміцнювали вуся подібні до вусів Богдана Хмельницького і вистаючі вилиці. У моїй дитячій уяві наприкінці 1920-х років він був живим образом гетьмана України, а ще й тепер, коли доводиться дивитися на копію картини І. Рєпіна «гетьман», то мимоволі пригадується Юрій Жерардович.

Однак, найтипівіше українським був таки його ширий, добродушний гумор і багата на народні вирази мова. Усе це речі, які, на жаль, між нами українцями, яким доводиться проживати далеко від рідної землі, переводяться. Також вдага інж. Ю. Колларда була широка, козацька. Пригадую собі, коли він одного разу, прийшовши до нас, згадав про те, що заробляє місячно готири тисячі корон (неймовірно висока сума, яку більшість емігрантських родин іноді не заробляли і рігн). Хтось його запитав, що він робить з тими грішми. Інж. Кол-

6) У пресі вони іноді гостро дискутували, як можна бачити з згадуваної нами передмови у спогадах Ю. Колларда до «Самостійної України», чи Д. Антоновича про О. Русова (Львів 1937).

лард преспокійно відповів: «Проживаю!», а при цьому пояснив, що коли б заробляв менше, витражав би менше, а коли б заробітки були ще більші, тоді він витражав би більше. Звизайно, він не витражав усе тільки на себе та свою дружину. Поважні суми він давав на різні цілі, а крім того в його гостинній хаті завжди було багато гостей, а бідні узні Української Реальної Гімназії в Модржанах, які не мали куди дітися на канікули, проводили літні місяці в гостинній хаті Коллардів.

Завдяки своїй лагідній вдачі Юрій Жерардовиз, навіть за часів своєї революційної молодости не зривав зв'язків з старшими громадянами, заслуги яких він завжди підкреслював. Будучи сам уже похилого віку, він умів до себе прихилити студентську молодь, яка горнулася до нього і багато від нього вчилася. У помешканні Коллардів вирішувалися всі важливіші справи місцевої Студентської Громади в Брні та Української Громади, суспільно-громадської організації української еміграції в Чехословаччині до 1939 року. Довгі роки інж. Коллард був головою брненської філії цієї організації і заступником голови центральної управи Української Громади в ЧСР.

Знав інж. Ю. Коллард і багато народніх пісень, деякі з них такі, що, мабуть, і не були записані, як наприклад «Не ходи козаге...» Другу любиму його пісню «Ой, в полі коршомка...», мабуть, з його голосу, вивзав свого часу Гнат Хоткевич, якого інж. Коллард не раз згадує у своїх спогадах, і навчив її пізніше капелю бандуристів, яка її дотепер гасто виконує.

Юрій Жерардовиз належав до тої генерації, з якої тепер уже майже нікого не лишилося в живих. З цим поколінням відійшов також у небуття той

неповторний період кінця минулого і позатку теперішнього століття, коли революційна наша молодь ставила на Наддніпрянщині після 40-річної перерви свої перші свідомі революційні кроки в організованій формі.

З кінця минулого сторіччя ми перейшли дві великі революційні зміни нашого світогляду, а тому ми не дуже тепер схильні присвячувати увагу цьому давньому минулому, що таке неподібне до нашої сучасної ситуації. А все ж таки покоління Юрія Жерардовича цінне тим, що воно винесло на своїх недосвідчених плечах ідею самостійної України й закріпило її в нашому світогляді та стало будівництвом держави в 1917-20 роках.

Цього не можуть забути дотепер москалі, навіть ті, які опинилися на еміграції. Так, наприклад, у «Новому Русському Слові» від 30 жовтня 1959 року в статті про Мазену, висловлено здивування, що «найбільш непримиренними борцями за волю України, є, — мовляв, — неукраїнці: Пилип Орлик — геть; Петро Могила — молдаванин; граф Капніст — грек; Коллард — бельгієць». Не здогадується убогий духом автор цих слів, що в ньому і є велика сила українського народу, що він умів своєю густою, ідейною боротьбою за визволення запалювати навіть неукраїнців!

Окреме велике зназчення інж. Ю. Ж. Колларда в тому, що він умів стати ланкою між поколіннями, вмів прокладати мости між генераціями й передавати молоді не один життєвий досвід, не одну правду, шлях до якої міг би коштувати цій молоді роки труда й розгарувань. А майбутнє нашої справи саме й лежить у таких відданих діях, як Юр Жерардович Коллард, якого ідеї лишилися живи-

ми і після його фізичної смерті. Найкращим цього доказом є його спогади.

Редактор цього видання зустрівся з деякими труднощами. Спомини Ю. Колларда були писані й друковані частково ще перед остаточним утворенням нашого правопису, а друкувалися вони в Літературно-Науковому Вістнику (ред. Д. Донцов). Ми намагалися пристосувати правопис до тепер нами вживаного правопису Г. Голоскевича. В спогадах є також багато скорогень допустимих у журналі, зокрема за гасів, коли ці скорогеньня були загально зрозумілі, однак у теперішньому виданні, яке виходить окремою книжкою в первісному вигляді спомини друкувати не можна було б. Однак, ми ніде не міняли ні змісту, ні стилю, ні складні автора.

Підготовляючи ці спомини до друку Ю. Коллард ще за свого життя повносив в них рукою деякі помітки, виправлення, додатки. Усі вони включені в текст за винятком тих, які автор робив, мабуть, на домагання третіх осіб, а ці поправки суперечать твердженням у іншому місці спогадів, або є явно помилковими. З поміток видно, що автор не раз переходив текст і виправляв його на базі пізніших споминів та літератури про РУП, яка появлялася від часу надрукування їх (1928-31 pp.).

Деякі поправки пороблено в формі заміток, а всі ці замітки автор позначував зерговими числами, зазначаючи водночас, які замітки зробив автор, а які з-під руки редактора. Надіємося, що спомини знайдуть серед широких кіл нашої громадськості свого вдачного гитага.

На цьому місці редактор видання складає щиру подяку Лідії Миколаївні Коллард за постійну і всесторонню допомогу в різних, часом клопітливих і дрібних справах, а видавництву «Срібна Сурма» за дбайливе видрукування споминів.

Марко Антонович

ПЕРЕДМОВА

В минулому році сповнилося 30 літ від заснування в Харкові «Української Студентської Громади»¹⁾.

Цьому 30-літньому ювілею я й присвячую свої спомини про заснування й працю «Харківської Української Студентської Громади» та «Революційної Української Партії» (РУП), яка вийшла, як персонально, так і ідейно з тієї Громади.

Не претендую своїми споминами дати твір науково-історичний, чи публіцистичний. Написав я їх тому, що вважаю це своїм обов'язком громадянина України і співучасника тих подій, які лягли в основу нашого національного визвольного руху. Описував я тільки те, що на власні очі бачив, або в чому приймав безпосередню участь, чи знав з джерел, що заслуговують повного довір'я. Деякі тексти постанов громадських чи партійних запозичені мною з книги *О. Гермайзе* «Нариси з історії революційного руху на Україні», видання Книгоспілки, Київ 1926 та *В. Дорошенка* «Революційна Українська Партія (РУП)», видання ЦК С-ДРП, Львів 1921.

Висловлюю свою найщирішу подяку дорогим моїм товаришам по праці в Харківській Студентській Громаді та РУП Д. Антоновичеві і О. Коваленкові, та Вол. Дорошенкові, А. Жукові й Ол. Шаповалові за ласкаву поміч своїми інформаціями й освітленням деяких подій, що наслідком давнього часу вже трохи були «припали пилом».

¹⁾ Писано в 1928 р. (прим. М. А.).

I.

Народження радикального українства на Наддні- прянській Україні, оснування «Української Студентської Громади» в Харкові.

То було в 1897 р. Панувала реакція, навкруги було все мертве, а живе десь ховалося по закутках. В році 1893 ліквідувала в Харкові жандармерія так звану «Тарасівську Громаду». «Братерство Тарасівців» założено в літі 1891 на могилі Шевченка. Основоположниками його були: Микола Байздренко, студент Харківського Ветеринарського Інституту, Михайло Базькевич, студент Харківського Технологічного інституту, Іван Липа, студент Харківського Університету, медичного факультету, Віталій Боровик, студент Харківського Університету, природознавчого факультету. Таким чином «Тарасівську Громаду» заложили харківці. В. Боровик скоро від'їхав до Києва і приніс туди цю ідею. Київський гурток, опріч В. Боровика, складався з Є. Тимченка, Мус. Кононенка, Ол. Черняхівського, М. Міхновського, Вол. Самійленка.

В Одесі був Дм. Сигаревич, у Чернігові — Мих. Коцюбинський. В Харкові до основоположників пристали: студенти університету: Ол. Кривко, Ол. Бурлюк, Мик. Дмитрієв; студенти техніки: Мик. Яценко і Гр. Чубенко; студенти Ветеринарного Інституту: Дм. Дробиш і Ол. Столбин. Із інтелігентів були: Зозуля, народній учитель, Вас. Степаненко і А. Катрухин, письменник.

Гурток «Тарасівців» склався з молодих українських патріотів, які не задовольнялися українофільством і шукали стежок до національного радикалізму. В 1893 р. у львівській «Правді» надруковано “Profession de foi” молодих українців, яка висловлювала політичну програму тарасівців. Цю Profession прочитано в Харкові у тому ж таки році на «Тарасові роковини». Ось головні думки цього визнання віри молодих українців:

«Коли нарід розвивається вільно на національному ґрунті, то тим самим він додає до загальнолюдського поступу і свого духового й розумового скарбу...

Значить ми, яко космофіли, що любимо усіх людей й бажаємо усій людськості однаково добра і широкої волі, *повинні бути націоналами...* Ми повинні віддати усі свої сили на те, щоб визволити свою націю...

Ми стоїмо за повну автономію у всіх народів...

...Ми, яко інтелігенти загальноросійські, працюватимемо в такому напрямку, щоб він сприяв розбити російські кайдани й визволити усі російські народи з-під гнітучого їх деспотизму і централізму...

Українофільство було раніш ніби нормальним з'явищем нашого ненормального стану, то тепер українофіли вже неможливі, як дійсні й щирі патріоти, як люди ідеї... І поскільки ми поважаємо й шануємо щирих українофілів, наших батьків, постільки ми, свідомі українці, не бажаємо дальший розвиток українофільського руху серед нашої суспільности».

В програмі практичної діяльності найважливіші точки були:

«Зробити з Галичини осередок ваги нашої культурно-політичної справи».

Дбати про те, «щоб українська мова запанувала скрізь на Україні», «відживити й виробити серед інтелігенції й народу національні почування вкраїнські».

«Дбати про добробут народній, знаючи й повсякчас пам'ятаючи, що тільки матеріально забезпечений нарід може добре дбати про національно-просвітні справи», а головню «узяти до своїх рук виховання й освіти на Україні». Яко засіб до досягнення цього вважалося запровадження *федеративного ладу в тих державах*, з якими з'єднана українська земля. Це в області політичній, а в соціяльній: працювати «в дусі такого ладу, в якому немає місця ні панові, ні мужикові, ні визискувачеві, ні визискуваному, а є місце ціловкраїнській національній родині».

В справах «відносин до інших націй ми будемо остільки толерантні, оскільки наші сусіди й колоністи на нашій землі будуть толерантні до нас».

Для досягнення цієї мети вимагалося «гуртом, разом із іншими націями Росії боротися проти асиміляційних заходів і гуртом добувати волю», та єднатися і «з поступовими московськими гуртками, не ворожими вкраїнству».

Скоро після надрукування цієї декларації в «Правді» гурток Тарасівців зліквідовано, не давши йому стати на тверді ноги. Скільки чув я у Харкові в 1898 р. від людей, які близько стояли до цієї «Тарасівської Громади», або були її членами, причину такого розгрому гуртка треба вбачати в повній неконспіративності. Членів гуртка всі знали, бо на вечірки, які упорядковував гурток, ходило ба-

гато молоді, яка до ідейного осередку того гуртка й не належала.

Ближчим приводом провалу було таке: На Різдво 1893 р. М. Байздренко поїхав по літературу до Галичини. Накупив там книжок та доручив жидові перепачкувати їх через кордон і вислати багажем до Харкова. Жид це зробив, але дав знати жандармерії. Транспорт прийшов до Харкова, члени гуртка ходили з дублікатом на залізницю, а жандармерія за ними стежила і таким чином пізнала декількох «Тарасівців». Жандарми дали транспорт одержати, простежили, куди книжки порозділювано, й викрили цілу організацію. Зробили туси, і у В. Степаненка найшли записну книжку, де докладно зазначувалася діяльність громади, бо писалася вона в виді щоденника. Добре те, що він не писав прізвищ, а тільки імена. Деяким «Миколам», як от Яценкові й Байздренкові, та «Іванам», як Липі, тощо довелося відсидіти в в'язниці і взагалі потерпіти. На Миколі Яценкові тюрма відбилася катастрофально: він там захворів на сухоти і 1897 р. помер у Харкові. Діяльність «Тарасівців» завмерла.

В 1893/4 р. у нас у Полтаві при полтавському реальному училищі був невеличкий гурток для самоосвіти. Осередок гуртка складався з реалістів 5-6 класи: Павла Булюбаша (в 1918 році був урядовцем при Військовому Міністерстві в Києві), Василя Греченка (в 1918/19 році був полковником військ Директорії УНР), Юрія Колларда та Олександра Поплавка (старший брат відомого одеського військового комісара за часів Центральної Ради в 1917 році, полковника Поплавка). Читання упорядковувалися також з учнями інших хлоп'ячих шкіл та жіночої гімназії. У родичів Марусі Кучерявенко часто улаштовувалися вечірки нашої молоді.

В 1894 році на Різдво, пам'ятаю, наш гурток урядив «Колядку». В тій «Колядці» приймали участь гімназистки: Маруся Кучерявенко (тепер дружина Б. Мартоса), Варя Коллард, Люба Міхєєва, Олена, Людмила й Оля Максимовичівні, Галя Никифорова та інші, гімназисти: Дмитро Дроб'язко, Леонид Синявин та інші, реалісти: Павло Булюбаш, Василь Греченко, Микола Бельговський, Кость Оголевець, Федір Карев, Олександр Поплавко, Цавло Коробов, Юрко Коллард та інші. Колядники були в українських убраннях з «міхоношею», все, як належить. Їздили по українських родинях по Полтаві й навіть поза Полтаву в Мачухи, здається до князів Кочубеїв. Вражіння на всіх зробило це молоде товариство дуже приємне й приймали нас скрізь радо.

Крім цього гуртка був ще український гурток вже з політичним забарвленням. Цей гурток складався з Василя Дем'янка, Сергія Неженцова, Павла Коробова та Миколи Крамаренка; все це були полтавські реалісти, мої шкільні товариші.

Та гурток цей існував недовго й нічим себе не виявив. Під чийм впливом він був і яку мету собі ставив, мені невідомо, бо тоді він конспірувався, а опісля якось не прийшлося ні з ким з членів того гуртка про це говорити. Про цей гурток я вже згодом якось довідався від Павла Булюбаша, свого близького приятеля.

В Києві в 1893/4 р. теж було декілька гуртків самоосвіти, а при університеті була студентська українська громада, до якої належали: Ів. Стешенко, Мик. Міхновський, Вол. Шемет, А. Кучинський, М. Кривенюк, Боніфатій Камінський, П. Тучапський та інші, але через політичні непогодження ця «гро-

мада» особливої діяльності не виявила й скоро розпалася.

У 1895 році до університету вступили члени українського гуртка самоосвіти при 4-ій гімназії: Гліб Лазаревський, Іван Руденко, Дмитро Антонович, Василь Доманицький, Петро Холодний і в 1896 році націоналістична частина старої університетської громади злучилася з ними й założено нову громаду. Першим головою тієї громади був В. Доманицький, опісля В. Совачів, а з 1898 аж до 1920/3 р. Андрій Лівіцький.

Український рух у Києві між молоддю ніяк не міг стати на тверді ноги. Молодь ця все розбивалася на гуртки різних політичних напрямів. Деякі гуртки малпували російський соціалістичний рух і програми соціалістичних партій; свою-ж утворити не змогли. Від національного радикалізму скоренько перескакували до Драгоманова, далі до Маркса й умирали передчасною смертю без ніяких наслідків для «грядущих поколінь», як от гурток Ів. Стеценка. Було де-кілька гуртків, які тільки ворогували між собою, а ні до чого путнього домовитися не спромоглися. Зоставалася ж постійною тільки «Стара Громада», заснована ще в 60-их роках минулого віку В. Антоновичем, д-р Панченком, К. Михальчуком та Т. Рильським. В наші часи в Києві «Стара Громада» гуртувалася біля журналу «Кіевская Старина», який видавався російською мовою. На чолі «Громади» стояли: В. Б. Антонович, М. В. Лисенко, П. Г. Житецький, В. П. Науменко, М. П. Старицький та О. Я. Кониський.

Вже в 1898 році założено в Петербурзі культурно-просвітнє товариство під невинною назвою «Благотворительное Общество изданія общепользнихъ книгъ на малороссійскомъ языкѣ» під прово-

Юрій Коллард — студент

дом П. Стебницького та О. Лотоцького (Білоусенка). Друга-ж частина українського громадянства «самодовіліла», нічого не робила і тільки зітхала по Україні.

Українська-ж молодь, що шукала *живої роботи на національному полі*, була полишена на свої власні сили й мусіла сама шукати нових шляхів.

В Харкові тоді були деякі професори-українці, як напр., в університеті М. Сумцов, Д. Багалій, Д. Овсяніко-Куліковський та М. Пильчиків у технологічному інституті. Були ще українці громадяни: родина Єфименкових (Петро Єфименко-Одинець з дружиною Олекс. Яковл.), лікар В. Піснячевський, старий М. Лободовський (Лобода), письменник Я. Щоголів, маляр С. Василівський, старий адвокат В. Шиманов, письменник Вас. Шваїв (Залізник) та інші.

Всі ці старі українці й українофіли не шукали об'єднання з студентством, держалися осторонь, та були «благонадежними малороссами».

Всього студентства в Харкові в трьох вищих школах: Університеті, Технологічному Інституті, Ветеринарному Інституті було тоді біля п'яти тисяч. Ніякого радикального, не кажучи вже про революційний, руху не було. Російські соціалісти-революціонери, соціал-демократи були розбиті, або ж дуже законспіровані, й ніякої діяльності не виявляли.

В 1896/7 р. я був на другому році Харківського Технічного Інституту й жив разом із товаришами по курсу: Коваленком Олександром, Гольдмерштейном Львом та Котляровим Федором недалеко від Інституту на Німецькій вул. (потім Пушкінська). В тім же дворі жила українська родина Яценкових. Складалася вона з інженера Мик. Яцен-

ка, колишнього члена «Тарасівської Громади», котрий доживав уже на сухоти останні дні. Мені здається, що саме його перу належала згадана вище декларація “Profession de foi” молодих українців. Бодай так тоді говорили. Писав він у львівських часописах «Правда» і «Зоря» під псевдонімом Ярченко.

Друга версія, що автором декларації був Ів. Липа. А може складали її, що найправдоподібніше, Яценко з Липою разом.

Жінка Яценка була з українського роду Струменків. Тут же жив її брат, молодий офіцер, та сестра, українська артистка. Вся родина була свідомо-українською й знайомство з нею дуже корисно впливало на наш ще невироблений національний світогляд.

При Харківському Технологічному Інституті було так зване «Полтавское Землячество», яке складалося з студентів технологів, що покінчили середні школи в Полтаві.

Але воно не мало національного характеру, там були всі: москалі, жиди, поляки, ну й багато студентів українців з роду, але вони були «общероссы» і мова в «землячестві» була російська. Такі ж щодо свого складу були земляцтва й з інших міст з території України, як при Технологічному Інституті, так і по інших вищих школах Харкова. Всі вони мали характер допомоговий.

В нашому товаристві настроїв був тоді українофільський; ми дуже цікавилися «русько-малоросійським» театром, і хоч наші матеріяльні засоби були дуже обмежені, всеж-таки ми вчащали до театру, коли приїздив до Харкова з трупою хтось з українських театральних корифеїв. Навіть часто приймали участь у спектаклях трупи Кропивниць-

кого, Старицького, Садовського та інших, як статисти або й актори-аматори на вихідних (невеличких) ролях.

Для розбудження наших національних симпатій та вироблення національного світогляду український театр зробив дуже багато. В дні нашого юнацтва український народний театр стояв на найвищому ступні свого розвитку.

Виставами своїми, особливо історичними п'єсами, театр цей робив із нас активних борців за наше національне відродження. Із корифеїв української сцени мав найбільший на нас вплив і користався найбільшою нашою симпатією — Микола Садовський, який з усіх братів Тобілевичів був на той час найсвідоміший²⁾.

В другій половині 1897 року познайомився зі мною й моїми товаришами по квартирі студент університету Дмитро Володимирович Антонович, який перейшов до Харкова з київського університету, син відомого нам і тоді українського патріота, видатного громадського діяча й професора київського університету Володимира Антоновича. Це нам дуже імпонувало й до Дмитра Володимировича ми зразу ж поставилися з повною повагою й довір'ям. Сам Дмитро Володимирович, хоч і був в наших літах, але тримав себе солідно, говорив завжди авторитетно, що нам також імпонувало, і зробив собі між нами таку репутацію, що все, висловлене ним, є «истина непреложная», з якою не погодитись не можна. І справді, його промови були завжди короткі, але змістовні; там було мало всякого теорети-

²⁾ Дописано пізніше рукою Ю. Ж. Колларда, від слів "...який з усіх братів..." (М. А.).

зування, а була «існуюча й усім очевидна правда», й далі програма мінімум — «на завтра».

Після літніх вакацій з'їхалися ми до Хароква так біля середини серпня. Година стояла чудова, було тепло, виклади щойно почалися й ми мали більше часу, щоб робити наші вечірки частіше. Став до нас частенько заходити й Антонович. На таких випадкових сходинах почали зачіпатися й обговорюватися питання ширшого українського значіння. Доходило до суперечок досить гострого характеру, особливо між Антоновичем і деким із наших гостей, які хоч і були з походження українці, але національне питання українське їм було байдуже й більшість з них вважала себе «общероссами».

Одного дня зайшов до нас Антонович у будень, коли дома були тільки свої, і розмова між нами була вже чисто довірочна. Коротенько поінформував нас про історію українського руху аж до останніх часів, про існування громад українофільського напрямку по різних містах України й навіть у Петербурзі, та висловив думку про необхідність вивести український рух із того його «фільського» стану, котрий обмежується етнографією, ковбасою та чаркою, варениками та вишиваною сорочкою, гопаком та «Ой не ходи, Грицю», доводив потребу поважної поступової української думки, студіювання українських письменників, української історії, наукових праць на полі українознавства, та ближчого знайомства з Галичиною, де вже існує велика народня партія й запроваджується організація селянства й робітництва для боротьби проти ворожих нам національно елементів.

Ми також висловлювали свої думки, звичайно, несміливо й непевно. Врешті Антонович запропо-

нував заложити в Харкові Українську Студентську Громаду з радикальним напрямом. Час і місце зборів обіцяв подати опісля тим, хто схоче вступити в таку громаду, коли це вирішиться остаточно, бо є багато студентів, які дали згоду вступити до такої Громади; але що організація буде нелегальна, то в цілях конспірації про наші балачки тут сьогодні в справі Громади ніхто, крім присутніх, знати не повинен.

Так і рішено.

По відході Антоновича та при ближчому, вже практичному обговорюванні справи вступлення нашого в «Громаду» між собою, виявилось, що вступаємо в Громаду тільки ми двоє: я й Коваленко; два інші наші товариші, обміркувавши своє особисте положення, вступити в «Громаду» відмовилися. Лев Гольдмерштейн був вихрестом і походив з жидівської родини з Ромна; він казав, що «хоч я дуже люблю Україну, українські пісні, українську мову, родився в Україні й виріс, та що торкається радикальної праці на українським полі, то до такої не надаюся, й не вважаю себе за українця, бо я, мовляв, з походження жид». Згодом виявилось, що він був великим кар'єристом і страхополохом, а до того ще й поганим товаришем. В 1899 р. під час російських загально-студентських страйків та розрухів, коли всі ми страйкували, а дехто, як я наприклад, сиділи у в'язниці, він із невеличкою купкою таких самих зрадників під охороною поліції складали іспити.

Другий наш товариш, Федя Котляров, типовий міщанин — «малоросс» теж відмовився. Зосталися ми вдвох із Сашком Коваленком. Скоро у нас була зустріч із Антоновичем і нам призначено час

і місце, куди явитися на збори фундаторів «Харківської Української Студентської Громади».

Ми вже не питали, як багато буде народу; само собою розумілося, що «буде людей!» Українського студентства в Харкові у всякому разі до двох тисяч набереться, тож, думаємо собі, на перші збори прийде може стільки, що й кімната не вмістить, ну, чоловіка 25-30, а може й 50.

Зібрання призначено на другий день у 8 годині вечора, як трохи стемніє, у мешканні самого ініціатора, Д. Антоновича, деś в кінці Єпархіяльної вул., на розі Костомарівської, в домі Мороховця, недалеко біля міського цвинтаря.

З великою нетерпеливістю діждалися ми з Сашком того вечора й з тремтячим серцем йдемо. Мовчимо, а кожен свою думку думає: «Що там буде?» Ось ми вже й на тій вулиці, вже біля воріт того числа дому, входимо у двір, далі до ґанку, все так, як нам розказано, стукаємо, — відчиняє нам сам Антонович; заходимо до кімнати, там ще двоє. Обоє оказались моїми земляками з полтавського земляцтва, студенти-технологи 4 курса: Кухта Іван і Тищенко Євлампій; обидва скінчили Полтавську реальну школу два роки скоріше від мене. Дуже було мені приємно бачити тут своїх старших товаришів по середній школі і вищій, товаришів по полтавському земляцтву й нарешті в такому високо-ідейному товаристві, яке ми оце сьогодні маємо заложити. Д. Антонович заявив, що більше нікого не буде й «відкрив збори». Ми були неприємно здивовані й переглянулися з Сашком. «Засідання» почалося... Обговорили деякі принципові питання й *одноголосно* (sic) вирішили закласти на тій платформі конспіративно-політичний гурток під назвою: «Харківська Українська Студентська Грома-

да», умисне з такою загальною назвою й без обмеження вузькою програмою, щоб дати можливість вступати до «Громади» всім, хто почуває себе українцем і хоче в будуччині боротися за кращу долю свого народу, за поліпшення його матеріального добробуту та проти національно-політичного його рабства, — за право *«жити господарем на своїй власній землі»*. Різні організаційні питання відложили на другий раз, вибрано тільки мене за бібліотекаря «Громади» з тим, щоб зараз же почати улаштування громадської книгозбірні. Офіційно голову «Громади» не вибирали, але фактичним головою став Антонович і він ним залишався потім аж до самого кінця існування «Громади».

В дальшому розвитку діяльності «Української Студентської Громади» ані Кухта, ані Тищенко не виявили себе енергійними членами, а скінчивши Інститут, для руху українського загинули. Тищенко служив десь у Добровільній флотії інженер-механіком, а про Кухту чув я, що був він десь на Катеринославщині фабричним інспектором.

По від'їзді з Харкова в 1898 році й до останніх часів, навіть в часи революцій, російської та української влади в 1917-19 роках, ані Кухта, ані Тищенко ніде не виринули.

Засідання наше закінчилося біля 11-ої години і ми з Сашком Коваленком поверталися додому горді собою.

Проходячи повз стійкового поліцейя на розі Ветеринарної вулиці, я собі думав: «От, ти, дурню, стоїш і не знаєш, хто біля тебе йде!»

Так заложено організацію, яка за короткий час дуже поширилася чисельно, здобуваючи щораз

більше морального впливу серед українського студентства, організацію, яка зробилася потім матір'ю майже всіх існуючих українських партій, та відіграла таку величезну роль в нашому національному русі й в нашій визвольній боротьбі.

II.

Праця «Харківської Української Студентської Громади». Перший з'їзд представників українських студентських громад. Приїзди до Харкова «артільного батька», Миколи Васильйовича Левитського.

На другий же день після цього нашого історичного зібрання почалася для мене інтенсивна праця. Треба було зібрати рештки книгозбірень, які залишилися від ліквідованих у Харкові старих українських організацій; звести все те до одного місця й привести до порядку; зложити каталог і т. ін. Все це дало мені пильної праці на 1½-2 місяці.

Нарешті книгозбірню упорядковано. Вона містила в собі понад 500 примірників. Там були досить цінні книжки: за два роки журнал «Основа», річники журналів «Зоря», «Правда», «Життя і Слово» та інші, твори М. Драгоманова: «Чудацькі думки», «Політичні пісні українського народу». «Листи на Наддніпрянську Україну» тощо, твори І. Франка: «З вершин і низин», «Лис Микита» та інші, «Україна irredenta» Ю. Бачинського, нелегальний «Кобзар» Шевченка, твори П. Куліша, О. Кониського, І. Нечуя-Левицького, Ол. Пчілки, Лесі Українки, А. Кримського, Марка Вовчка, Л. Глібова, досить велика театральна бібліотека з творами Кропивницького, Старицького, Карпенка-Карого тощо та багато ще інших книжок — популярних і з красного письменства.

Дмитро Антонович
як студент

Нелегальні книжки були відокремлені в особний відділ, щоб під час небезпеки можна було їх забрати й переховати в іншому місці. Книгозбірня містилася у мене в кімнаті і займала досить велику шафу.

Зорганізувавшись, ми розпочали свою працю знайомством із старими українськими «недобитками» та з молодим українським студентством, і наша «Громада» почала набирати все більшої ваги між громадянством і чисельно зростати.

Зібрання «Громади» стали відбуватися що раз частіше.

Крім обговорення питань чисто організаційних, читалися реферати на різні теми національно-політичного змісту. Одним із перших таких рефератів був реферат Дм. Антоновича на тему «Українофільство й Українство», який зробив на всіх нас велике вражіння.

На цих зборах «Громади» наше національно-політичне «credo» поволі вироблялося, світогляд наш накреслювався й нарешті вилився в такий напів-програмовий формі:

«Уся людність поділяється на раси, народності, нації і т. ін.

Кожна нація має свою мову, звичаї, історію, культуру і взагалі свій світогляд...

Руське плем'я... не об'єдналося в одну національну масу і являло характеристичні риси трьох націй: південно-руської (малоруської, української), північно-руської (великоруської, московської) та білоруської.

Маючи, посвідчені історією, певні права національні та політично-суспільні, Україна отримала тії права, коли сполучилася на умовах «рівного з рівним і вільного з вільним» з Московщиною...

Тим то ми, як діти України, як сини свого народу, є націоналами і передусім дбаємо про те, щоб дати своєму народові волю національну. Скоро Україна добуде цю волю, зміст національного прапора сам собою переміниться, бо людськість поступає і довічні ідеали чергуються.

Тим то кожен українець повинен завжди відрізняти свою націю від інших і підносити національне питання і права української нації скрізь, де тільки можливо.

Мусимо працювати в дусі такого ідеалу людського ладу, в якому нема місця нації пануючій і нації підвладній, а українська нація, вряд з усякою другою, користується однаково рівним правом. Через це ми маємо бути цілковитими прихильниками федеративного ладу в тих державах, якими з'єднана українська земля.

У справах соціально-економічних працюватимемо в дусі такого ладу, в якому немає місця ні панові, ні мужикові, а є місце ціловкраїнській національній родині, що складається з рівних проміж себе правом, можливо однаково забезпечених, національно-свідомих братів — працівників.

Але вважаючи на те, що країна наша є власне країна мужицька, що та кляса людности, яка зветься «народом», становить саму людність, ми повинні дбати переважно про долю цієї занедбаної більшості і через те повинні бути у справах соціальних перш за все демократами.

Головні точки політично-соціальної програми нашої можна зазначити так:

а) конституційний устрій держави, з якою федеративно поєднається Україна, заснований на загальній подачі голосів; б) свобода особистого сумління, свобода релігії; в) свобода слова, друку,

освіти; г) скасування кари на тіло; д) свобода асоціацій, товариств; е) внутрішня самовлада, яко основа соціальної справедливості.

В справах релігійних, як у справі особистого сумління, мусить панувати серед нас абсолютна толеранція; в справах відносин до інших націй мусимо бути остільки толерантні, оскільки наші сусіди й колоністи на нашій землі будуть толерантні до нас. Працюючи у цьому напрямку, ми єднаємося з усякими іншими пригніченими націями в Росії, щоб гуртом боротись проти асиміляційних заходів і гуртом добувати волю.

Єднаймося і з поступовими російськими гуртками, не ворожими українству, алеж ніколи не мішаючися проміж них: неодмінно скрізь і завжди мусимо ставати, яко гурт виразно український».

Цю відозву видрукували ми на гектографії й поширили між студентством і громадянством.

Бачимо, що багато точок у цій відозві запозичено з «Profession de foi» молодих українців «Тарасівської Громади», нашої, так би мовити, «предтечі» у Харкові.

Цікавіші реферати агітаційного змісту, читані в Громаді й ухвалені на зборах її, я потім перечитував, або переказував їх зміст тим моїм товаришам по «Полтавському землячеству», яких я українізував та мав на увазі притягти до нашої організації.

В «Полтавському земляцтві» було багато ворожого українству елементу і ці балачки на українські теми, викликаючи часто дебати, мали велике моральне значіння на його українську частину.

Зразу ж земляцтво яскраво поділилося на дві ворожі частини: українську й антиукраїнську. В першій половині 1898 р. майже вся українська час-

тина «земляцтва» вступила в «Українську Студентську Громаду» і «Полтавське землячество» вмерло, а наша «Харківська Українська Студентська Громада» налічувала вже понад 50 членів. В березні впорядили ми «Шевченківське Свято» в конспіративній квартирі на Ветеринарній вул., число 14, на другому поверху. Прочитано реферат про творчість і значіння Шевченка для українського відродження. Виступали співці та бандурист студ.-техн. Гнат Хоткевич (Галайда). Співав під моїм диригуванням свій громадський хор до 20 чоловіка.

В той час наша «Громада» вже зав'язала зв'язки з існуючими в Харкові національними студентськими організаціями інших недержавних народів, як-от: поляків, грузинів, вірмен т. ін.; білорусів, здається, не було. Від усіх цих організацій були на святі представники. Свято пройшло дуже добре. Після концерту улаштовано товариську вечерю, під час якої виголошено багато промов та привітань.

Взагалі рік 1898 був дуже продуктивний в роботі «Громади» і більшість її членів вступила до неї саме в цьому році.

За часів свого існування «Харківська Студентська Громада» складалася з отсих більше-менше активних членів (подаю їх спис в порядку вступлення в Громаду):

Студенти університету: 1. Д. Антонович, 2. Д. Струменко, 3. М. Русов, 4. Д. Познанський, 5. Б. Мартос, 6. Б. Камінський, 7. Д. Дробязко, 8. В. Долін, 8. І. Мартос, 10. Денисів (Денисев), 11. В. Яновський, 12. Д. Корчак-Чепурківський³⁾, 13. М.

3) Чч. 11 і 12 дописав Ю. Коллард пізніше своєю рукою (М. А.).

Запорожець, 14. М. Білецький, 15. Марченко, 16. Кораблів та інші.

Студенти техніки: 1. І. Кухта, 2. Е. Тищенко, 3. О. Коваленко, 4. Ю. Коллард, 5. К. Румницький, 6. Л. Кулябко-Корецький, 7. Л. Мацієвич, 8. В. Гулінов, 9. П. Коробов, 10. А. Стецюра, 11. В. Шевченко, 13. В. Кирста, 14. Хоменко, 15. В. Бобрицький, 16. Гордієнко, 17. Пігуренко, 18. А. Семенів, 19. О. Михайловський, 20. Богатирьов, 21. М. Галицький, 22. М. Кирста, 23. К. Кирста та інші.

Студенти ветеринарії: 1. І. Благов, 2. В. Коршун, 3. О. Степаненко, 4. Шараєв, 5. Чаловський, 6. Никифорів, 7. В. Королів, 8. Воропай, 9. Міхура⁴⁾, 10. О. Міхновський, 11. В. Міхновський⁵⁾, 12. С. Андрієвський, 13. П. Андрієвський, 14. А. Савченко-Більський, 15. Криницький, 16. Терешенко, 17. Степура та інші.

Із дівчат до студ. громади належали: Кулина Безкровна (студ. універс.), Олена Максимович (акуш. курси), Мелітина Мацієвич (зубо-лікарські курси), Шура Мацієвич (молодша, студ. універс.). Решта жіноцтва до студентської громади офіційно не належала, а входила до драматично-аматорського гуртка при «Громаді».

Близько стояв до нас студ.-ветер. Ол. Кандиба (Олесь), який вже тоді почав потрохи пописувати, але до «Громади» не належав. Також не належав до «Громади» Гнат Хоткевич (Галайда). Коли я

4) В Київській групі РУП був інший Я. Міхура, студент-правник, а цей Міхура був з Полтавської духов. семинарії.

5) Після В. Міхновського автор викреслив прізвище С. Корчак-Чепурківський і змінив дальші порядкові числа (М. А.).

з ним познайомився в Технологічному інституті й закликав його якимось вступити в члени «Громади», то він мене іронічно запитав: «А що мені дасть Громада?» — «Ну, коли ти гадаєш, що тобі «Громада» нічого не дасть, то ти дай «Громаді!» — відповів я.

Він був завжди людиною занадто амбітною й дуже високого погляду на свої здібности. Більше вже його до «Громади» не закликали й він так зостався поза «Громадою», як у нас говорили «диким», але у всіх святах, які улаштовувала «Громада», він радо брав участь.

«Громада» поширила свою діяльність між учнями середніх шкіл, де тепер засновано Громади, що їх ми постачали літературою легальною і нелегальною.

В Полтаві зорганізовано «Українську Громаду» при Духовній Семінарії. Такі самі громади студентські й середньошкільні закладалися й по інших містах. З Харкова до Києва й Полтави й до інших міст їздили часто наші громадяни й таким чином між нашою «Харківською Студентською Громадою» і такими гуртками завжди був зв'язок. В Полтаві тоді жили відомі українські патріоти адвокат Микола Дмитрієв, Вас. Степаненко, український письменник Панас Мирний (Рудченко), статистик Л. Падалка та ще декілька. В ті часи приїхав до Полтави завідувати статистичним бюро при Полтавському Губерніяльному Земстві відомий український патріот О. Русов. Рух український в Полтаві став на тверді ноги.

Декілька разів у громадських справах їздив і я до Полтави. Пам'ятаю одну нараду з «Полтавською семінарською громадою», яка провадилася в

провалі за 1-1½ верств від Полтави, недалеко від Шведської могили.

До «Полтавської семінарської Громади» належали тоді: С. Петлюра, С. Андрієвський, брати О. і В. Міхновські, В. Фідровський (Чумак), М. Ткаченко, М. Гмиря, Корнієнко, К. Шаревський, О. Мишта, Г. Іваницький (Калоша) та інші.

Добре пам'ятаю, що Симон Петлюра був присутнім на тій нараді і виступав з промовою; з ним ми тоді дуже приятелювали. Позналилися ми з ним ще в році 1895, коли я був в останній класі Полтавської Реальної школи. Тоді, за недостатчею тенорів та басів, закликали до нашого церковного хору декількох семінаристів. Часто приходив до нас співати Симон Петлюра й співав, як і я, в тенорах.

Наскільки пригадую, був там на зборах і Прокіп Понятенко, та не можу сказати, чи був він членом семінарської «Громади», чи тільки гостем. Взагалі до тієї Семінарської Громади належало, або стояло з нею в тісному зв'язку багато полтавської молоді й не з учнів семінарії. Так, знаю, близько стояли до неї: Аркадій Кучерявенко, Микола Кохановський, Василь Кошовий та інші.

З усіма ними були у мене найкращі товариські відносини, які збереглися аж до останніх часів. З одним тільки Петлюрою під час нашої визвольної боротьби відносини були у мене завжди холодні.

Полтава була моїм рідним містом, там жив я від 8 років дитинства, там жила моя родина: мати, брат, сестри. В Полтаві були мої найближчі товариші й приятелі дитинства й юнацтва, тому бував я там дуже часто. Адвокат Микола Дмитрієв часто збирав у себе молодь і читав нам реферати. По-

Євламій Тищенко

важніші балачки і для обмеженого гурту Дмитрієв призначав конспіративно.

В Полтаві проживали мої товариші по реальній школі Оголовець Кость і Бельговський Микола, студенти Дорпатського політехнікуму. Я їх почав українізувати й намовляв заснувати в Дорпаті українську студентську громаду на зразок харківської. Не почувавши в собі потрібної ерудиції, я звернувся за поміччю до Дмитрієва. Побачення призначили, як пам'ятаю, в підвальному помешканні в якійсь порожній кімнаті у священика Івана Бельговського, батька Мик. Бельговського, на Хрестовоздвиженській вул., під тим помешканням, де жила родина Бельговських. М. Дмитрієв говорив про необхідність організації української молоді, познайомив присутніх з історією українського руху та намітив загальні точки майбутньої організації і напрямок її практичної роботи. Потім цих двох хлопців я познайомив з Вас. Степаненком, щоб вони завжди були під впливом цих двох патріотів. Дружина Дмитрієва, Ганна, також була свідомою українкою й їх оселя стала центром українства в Полтаві.

Одного разу, пам'ятаю, був я у Дмитрієвих на зібранні старших членів українського громадянства, де познайомився з Панасом Мирним, з Іваном Липою, який був тоді земським лікарем в с. Мачухах біля Полтави, Сергієм Шелухином, що приїхав з Одеси, де був на державній службі суддею окружного суду, Л. Падалкою і В. Кошовим, які служили в статистичнім бюро Полтавського Губерніяльного Земства, та іншими старшинами українцями.

Один раз в організаційній справі їздив я до Катеринослава; мав там побачення з тамошніми українськими громадянами: А. Синявським, який був

тоді директором Катеринославської Комерційної Школи, та з письменником Мик. Кузьменком. Але ніяких позитивних наслідків не досягнув і за Катеринославську Громаду так нічого й не було чути.

В літі 1898 р. був я на вакаціях реперитором (інструктором) дітей у П. Мелентієва, бухгалтера Олександрівської цукроварні біля станції Віри на Харківщині. Скоро там zorganizувався невеличкий український гурток на ґрунті аматорських вистав. Почалися проби. За 3-4 версти від цукроварні, в селі Олександрівці проживала родина Мацієвичів, — старий Мацієвич був там управителем маєтку. Старший син, Левко був моїм товаришем по курсу Харківського Технологічного Інституту; ми були знайомі, але Левко Мацієвич завжди говорив по-російському, тому ми ніколи не думали, що він походить з української родини й з ним ближче не сходилися.

Левко в справах господарських часто приїздив до цукроварні і ми з ним там зустрічалися. Він дізнався, що лагодиться русско-малоросійська вистава й дуже тим зацікавився. Сам Левко і дві його старші сестри взяли участь у виставі і почали часто бувати на цукроварні на пробах. Левко забігав до мене на помешкання і з першого ж разу був дуже здивований, коли побачив так багато українських книжок. Він не знав і ніколи не гадав, що є якась українська література. Дома у них говорили російською мовою, а по-українському ніхто з них тоді говорити не вмів.

Я його поінформував про український рух, його напрямки, завдання і т. інше. Все це страшенно зацікавило Левка Мацієвича і він став все частіше до мене заїждати й просити до себе. За літо він перечитав багацько українських книжок і став

вже досить добре володіти українською мовою. Після проб дуже часто уряджувався товариський чай, при якому розмови переходили на українські теми.

Потроху познайомився я й з іншими службовцями цукроварні й так наш гурток поволі зростав. Ми всі щораз більше знайомилися з собою й привикали один до одного. Таким чином постала там українська громада без усяких формальностей і офіційних засідань.

Головою громади став майстер цукроварні Дубовик, людина вже немолода. А мій товариш Долін, син директора цукроварні, москаля родом, так захопився українством, що по повероті восени до Харкова вступив до нашої Української Студентської Громади й був таким чином зв'язком між нею й «Олександрівським гуртком».

Зійшовшись тут із Мацієвичем, я став частим гостем в його родині і дуже з ними всіма заприязнився.

Це літо вирішило напрямом Левка, він став уже свідомим українцем, а по приїзді до Харкова зараз же вступив до «Української Студентської Громади», де весь час був одним з найдіяльніших членів, а його родина зробилась осередком українського молодого товариства в Харкові. З двох старших Левкових сестер Мелітини та Олександри, а згодом і молодшої Шури, трьох Максимовичівен, Марусі Кучерявенкової та Безкровної склалася, так-би мовити, й жіноча українська громада. Близько до цього гуртка стояла також Віра Попова, вже старша панна, яка брала участь в драматичному гуртку при «Громаді», та ще декілька жінок.

Крім офіційних засідань в «Українській Студентській Громаді» часто улаштовувалися у Мацієвичів приватні літературно-музичні вечірки. Гнат

Хоткевич, що в ті часи вже починав свою літературну діяльність, читав нам на них свої нові твори. Були це здебільшого невдалі речі; в них не почувалося ані хисту, ані ширшої освіти автора. Крім літературної творчості Хоткевич захоплювався ще малярством. Ми негативно ставилися як до одних з його спроб, так і до других та радили йому покинути ці змагання й звернути всю увагу на музику, до якої мав він чималий хист. Між іншим грав він дуже добре на бандурі й не зле співав, хоч і не мав сильного голосу.

При студентській «Громаді» був драматичний гурток та добрий мішаний хор. Гурток той часто давав аматорські вистави в Харкові й на провінції (здебільшого), а саме в Богодухові, Охтирці, Сумах, Білгороді тощо. Раз чи два їздили до Полтави. Режисером нашим був здебільшого Дмитро Антонович.

Цей аматорський гурток, крім значіння чисто культурно-просвітнього, замасковував перед жандармерією діяльність «Громади», як організації політичної, а наші вистави мали також і агітаційне значіння. При поїздках по провінції з нашими спектаклями ми зав'язували знайомства на місцях і при відповідному ґрунті закладали там аматорські, театральні, а також і культурно-просвітні українські гуртки, які згодом перетворювалися в політичні українські організації й мали вже потім постійний зв'язок з нашою «Українською Студентською Громадою» в Харкові, або з окремими членами «Громади», які постачали їх літературою як легальною, так і нелегальною.

На зразок «Харківської Української Студентської Громади», як уже згадав я вище, почали закладатися гуртки між студентами, гімназистами,

семінаристами по інших містах України й поза Україною та віджилилася діяльність київської студентської громади, яка була вже «дихала на ладан».

Щоб ці гуртки зробити активнішими й надати їх роботі характеру спільної акції, за ініціативою Дм. Антоновича, зачали скликати студентські з'їзди з представників українських студентських організацій не тільки України наддніпрянської, але й з-за кордону.

Перший такий з'їзд відбувся в році 1898 в серпні місяці в Києві. Брами участь в ньому: від Київської Студ. Громади — В. Доманицький та Ів. Гавриш, від Харківської — Д. Антонович та М. Русов, від Олександрівської (на Херсонщині)⁶⁾ — Кость Мацієвич, від Віденської «Січі» — Р. Сембратович, від Львівської «Січі» — Д. Лукіянович.

Цей з'їзд об'єднав всю молодь українську по обох боках Збруча й зробив свої постанови щодо напряду діяльності студентських громад між учнями середніх шкіл. З'їзд видав маленьку друковану листівку — відозву, в якій між іншим були такі домагання: політичної самоуправи, рівності всіх перед законом, знесення привілеїв станових і кастових, свободи совісти, рівності всіх віроісповідань, просвіти на рідній мові, заведення обов'язкової безплатної науки, конституції з політичною автономією. Обов'язком студентства відозва вважала: наукове уґрунтування вище наведених домагань, докладне студіювання соціально-економічного стану українського народу. Знайомство з культурними здобутками українського руху як у царини

⁶⁾ Нован Олександрія (Пулави). Над "(на Херсонщині)", цю автор перекреслив, написано Любл. губ. (М. А.).

ні науки, так і красного письменства. Ширення в стосунках громадських і приватних повищих принципів в цілях пропаганди українських ідей. Вживання в житті, особливо в стосунках з народом рідної мови. Ширення української книжки в усіх верствах.

Відозву надруковано в Галичині, потім перетранспортовано в Україну й розповсюджено між українською молоддю і громадянством.

Друга половина 1898 року була добою розцвіту «Харківської Української Студентської Громади». Кількість її членів зросла більше, як на 100 чоловіка, не рахуючи організацій, що їх заснували члени «Громади» поза Харковом та між учнями середніх шкіл у Харкові.

В той час до Харкова переселився адвокат Микола Міхновський і вступив до університету його приятель, вже «підстаркуватий» студент Боніфатій Камінський, якого ми потім звали «папаша». Камінський зразу ж вступив у члени «Громади». Він був людиною освіченою й дуже корисним членом нашого товариства. Міхновський став ідеологом української національної думки в Харкові, дуже цікавився молоддю й зробився, мовляв, зв'язковим між тією молоддю і старшим українським громадянством.

Був він людиною енергійною, яскравих політичних поглядів, а українське питання ставив різко і ясно: «Україна для українців!» Це був один із перших самостійників, одвертий і безкомпромісовий. Своїх поглядів тримався непохитно аж до своєї трагічної смерті. Його вплив на українське громадянство в Харкові, а особливо на студентство був колосальний. Саме Міхновський в значній мірі спричинився до цілковитого відірвання нашої хар-

ківської молоді від політичного українофільства та етнографізму й показав нам певні шляхи через радикальний демократизм до революційного українського націоналізму.

Заходом Міхновського улаштувала «Студентська Громада» святочний концерт з приводу столітнього ювілею «Енеїди» Котляревського. Офіційним відповідальним розпорядчиком був професор М. Сумцов, якого Міхновському удалось на це умовити. В концерті брала участь українська трупа М. Кропивницького, яка тоді грала в Харкові; ставили одну дію з «Наталки Полтавки». В концерті співав Ів. Алчевський, студент університету, пізніше відомий тенор імператорської опери.

В другій половині 1898 й першій половині 1899-го до Харкова часто приїздив відомий організатор селянських артілей на Херсонщині та Катеринославщині, «артільний батько» Микола Левитський. Він завжди був бажаним гостем нашого молодого студентського громадянства.

Упорядковано декілька засідань нашої студентської громади, де Микола Васильйович робив виклади про свою діяльність; він закликав громадян до практичної роботи й популяризував ідею заснування національних організацій на селі. Артіль він надавав велике значіння, бо вона, мовляв, у ці часи єдина можлива легальна національна організація нашого селянства. Крім того захищає вона нашого селянина від хижацьких елементів і привчає його до єднання: «Гуртом і батька добре бити!»

Так весело й дружно жила й працювала наша молода Громада. Пізніше недоля всіх нас порозкидала. Я був у далекому студеному Сибіру; Сашко

Тісніший гурток членів Харківської Української Студентської Громади (почесні гості: "Артільний Батько" М. Левитський, М. Міхновський, С. Паньківський). — I горішній ряд зліва-направо: Д. Антонович, Л. Кулябко-Корецький, Д. Познанський, Є. Тищенко, О. Коваленко, Б. Камінський, Ю. Коллард, К. Румницький. — II (середній ряд): Д. Дроб'язко, О. Мацієвичівна, К. Мацієвичівна, К. Котлярова, М. В. Левитський, М. І. Міхновський. — III (нижній ряд): М. Русов, Л. Мацієвич, С. Ф. Паньківський, О. Степаненко.

Коваленко на еміграції в Швейцарії після «повстання на Потьомкіні»; Русов, тяжко захворував, ши, помер в 1909 році в Петербурзі.

В. Коршуна розстріляла карна експедиція Меллер-Закомельського в Сибіру в році 1905-6; Дмитро Познанський теж трагічно згинув за першої російської революції. Восени в 1905 р. у тому селі, де він був на службі, як земський лікар, також вибухло селянське повстання. Куля, скерована до станового пристава, випадково влучила Познанського.

Батько його, відомий український письменник і адвокат, Борис Познанський, сам зголосився на суді боронити вбивця. То була страшенна батьківська драма.

III.

*Всеросійські студентські розрухи 1899-1901 року.
— Мій арешт і висилка з Харкова. — Кобеляки.
— II-ий студентський з'їзд представників україн-
ських студентських громад.*

В місяці лютому 1899 року вибухли всеросійські студентські розрухи на ґрунті різних академічних і політичних домагань студентської молоді, яка в ті часи «вела перед» в Росії та відгукувалася на всі більш-менш поважні політичні події.

Студентство було тоді єдиною зорганізованою силою, бо робітничі організації щойно народжувалися. Близчим приводом загально-студентських розрухів були: «Ходинка», коли через злочинну недбалість адміністрації на Ходинському полі під час коронації Миколи II було задавлено багато народу, — й так звана «Вітровська історія», коли заарештована молоденька курсистка Вітрова облила себе нафтою й спалила в тюрмі в Петербурзі. Розрухи почалися в Петербурзі, а опісля перекинулися в інші університетські міста. Студентство вимагало строгого розслідування цих справ та покарання винної в тому адміністрації.

До цього прилучалися вимоги іншого політичного змісту, а найголовніше вимоги академічної свободи вищої школи, між іншим скасування інспектури та педелів. Інспектура в вищій школі то була — внутрішня політична поліція зі шпіонажею

за студентством, який виконували нижчі агенти інспектури, так звані — курсові педелі.

У нас у Харкові ці розрухи прибрали найповажніших розмірів навесні 1899 року, коли однодушно застрайкували всі вищі школи: Технологічний Інститут, Університет і Ветеринарний Інститут.

Харківське студентство на загальних зборах кожної вищої школи формулювало свої вимоги, які були вироблені спільно організацією всього харківського студентства, та проголосило загальний страйк аж до задоволення урядом усіх вимог. Уряд відповів на це звільненням усіх студентів. Хто ж із студентів хотів продовжувати науку, мусів подати прохання про прийняття до школи, себто зректися всіх вимог, а прийнятий буде тільки той, хто в інспектурі, чи в жандармерії вважатиметься за політично-бездоганного.

Це було перед Великодніми святами 1899 року, студентство роз'їхалося по домах.

Скоро потім уряд утворив «комісію Ванновського» (генерал, якого настановлено міністром освіти) і ця комісія придумала «розумний» спосіб спинити студентські розрухи через віддачу «бунтуючих» студентів до війська.

Ця розправа викликала загальне обурення по вищих школах цілої колишньої Росії, але у нас в Харкові великих розмірів ці розрухи не прибрали, бо Харків був дуже ослаблений попередніми страйками 1899 р.

Наша «Українська Студентська Громада» приймала найгарячішу участь у всіх цих студентських розрухах, але, на жаль, не виступила як окрема одиниця, а розпорошилася в загально-студентській лаві. З другого боку тяжко це було й зробити, бо кожен інститут чи університет мав свої окремі й

зібрання й комітети. Щоб зайняти свою власну позицію в тому русі, ми ще не були організаційно підготовлені.

На ці свята я додому в Полтаву не поїхав, бо мусів заступити когось в Страйковому Комітеті, та мав ще й свої власні справи в Харкові.

Саме в страсну п'ятницю пізно вночі я почув стукіт у двері. Я спочатку думав, що то приїхав хтось з товаришів і спокійно пішов відчинити двері. Коли «О»! Передо мною величезного росту жандармський офіцер, далі другий і ще багато жандармських та поліцейних мундирів. Входять... Я хотів одягтися. Перший, що ввійшов, був полковник, начальник губернського жандармського управління.

— «Стривайте», каже. Я став.

— «Хто ви?» Кажу: «Георгій Коллард!»

— «Чим займаєтеся?» — Кажу: «Спав!»

— Та ні! Чим взагалі займаєтеся, що робите в Харкові?» — Кажу: «Вчуся в Харківському технологічному Інституті. Я студент».

— «Добре! Обдивитися його одержу!»

По особистій ревізії полковник запитався про книжки.

— «Нелегальних книг не маю», кажу я, «а всі книжки ось у цій шафі».

Це була книгозбірня «Харківської Української Студентської Громади». Властиво то була лише частина книгозбірні, бо нелегальні книжки були окремо в конспіративному місці. В той час, як один жандармський офіцер переглядав книжки, полковник підійшов до столу, порозкривав шуфляди й почав переглядати папери, листи, фотографії. Пристав, стоїть тут-же, не ворухнеться; в другій кімнаті, бачу, стоїть наш «околоточний над-

зиратель». З ним я був знайомий, бо перед декількома днями заходив він до мене в справі відбування військової повинності. Подивився він на мене й підбадьорюючи всміхнувся. В тій же хаті стоять ще 2-3 жандарми й городові, всього їх прийшло чоловіка 10-12. Всі в струнці. Під час переглядання паперів полковник питає мене:

— «Де ви постійно живете? Де ваша рідня?»

Кажу:

— «Батько вже на тім світі, а мати з сестрами та з братом живе в Полтаві».

— «Чому ви не поїхали на Великдень додому?»

Кажу:

— «Тому, що заробляю гроші на прожиття власною працею, маю тут учнів, з якими мушу працювати ці свята. На перші три дні поїду додому».

Думаю собі: Як що ви, чорти, мене з собою не заберете!

Трус продовжується. Полковник дав наказ жандармам: один став біля дверей, а другий зачав перекидати мої речі в валізці, третій обдивлятися кімнату, на шафі, під ліжком, в постелі; далі вийшов до другої кімнати, щось там тихо говорив з господинею помешкання, знов повернувся й почав заглядати під шафу і т. д. Я сів на стільці проти полковника. В такій ситуації був уперше. Думаю собі: «Добре, як господиня не віддасть тих книжок, що дав їй ввечора сховати! А як віддасть?...» Серце б'ється, в виски стукає.

На щастя, я не мав у себе дома нелегальної книгозбірні, 5 чи 6 книжок, які мав у себе, зв'язав до одного клунка й поклав за піч у кімнаті господині, вона знала це. Таким чином був тепер спо-

кійнішим. Коли ось один жандарм вносить до кімнати пакуночок і кладе на стілець. Серце защемило. Дивлюся я на той пакуночок: «Чи мій, чи не мій?» Формою схожий, тільки загорнутий в інший папір і перев'язаний шворкою навхрест. Мій був загорнутий в папір від часопису й перев'язаний декілька разів шпагатом. Мене нічого не питають. — «Ні, мабуть, це не мої книжки!»

Тимчасом полковник зупинився на фотографії родини мосї тітки.

— «А хто це?» — питає мене.

— «Це, кажу, родина мосї тітки, то вона, то її сестра, дочка, чоловік дочки такий то тепер повітовим ісправником в N... повіті!»

— «А як прізвище вашої тьоті?»

Кажу:

— «Така то; вона вдова, має жіночий пансіон у Полтаві!»

— «А, як прозивався її чоловік? Чи не служив він на військовій службі?»

Кажу:

— «Прізвище його таке-то, він був старшим полковим лікарем. А в якому полку, не пам'ятаю! Умер уже років 10-12».

— «А, знаєте, каже, ми з чоловіком вашої тьоті служили в одному полку, а з вашою «тьотушкою» частенько потанцювали на наших полкових вечорах!»

Кажу:

— «Дуже приємно!»

Відношення зразу змінилося. Полковник став до мене ласкавіший, пристав зачав усміхатися, а жандармський офіцер почав оглядатися і вже не з такою енергією перебирав книжки в шафі.

— «Ну, як там!» звертається до нього полковник: «нічого нема забороненого?»

— «Нема, каже, нічого!»

— «Ну, так досить!»

Трус скінчився. Написали протокол; підписали; підписався і я. Далі ще щось пише полковник і дає мені підписати. Це була підписка про невиїзд з Харкова. Полковник пояснив, що мене вони залишають на волі, але я не маю права «до особливого розпорядження» виїздити з Харкова; коли ж самовільно від'їду, то буду заарештований.

Попрощалися зо мною, полковник побажав мені «спокійної ночі» та й пішли.

Замкнув я за ними двері, роздягнувся, ліг у ліжку, але сон мене не брав. Думки одна за другою пробігали в моїй голові й ні на одній зупинитися не міг.

«Коли б швидше світало. Треба побігти зразу до Коваленка, розказати, перестерегти, порадитись. Чи був у нього трус? Чого це мене питав полковник про нелегальні книжки? Певно дізналися, що я за бібліотекаря в громаді! Мене не заарештували, значить, той пакунок, що сховав у господині, не був з моїми книжками. Нехай він там і лежить, а я, як усе заспокоїться, перенесу його до нелегальної книгозбірні. Господині зараз найліпше не казати, а скажу Сашкові, що коли б мене все таки заарештували цими днями, то нехай сам забере у господині книжки. Треба негайно скрізь сповістити за трус... Та що за причина?..»

Так прокрутився на ліжку до 6-ої години ранку; встав, одягся й пішов до Сашка Коваленка.

Він собі спав спокійно й був дуже здивований моїй ранній візиті. По моєму блідому обличчі він догадався.

— «Що, був трус?» — спитав Коваленко.

— «Так, трусили всю ніч, але нічого не знайшли. Книжечки, які мав у себе дома, ще з вечора сховав у господині».

Умовилися на випадок мого арешту і я сказав йому, що нелегальна книгозбірня у Чубенка в льоху. Сашко скоренько піднявся з ліжка. Каже:

«Зараз нап'ємся чаю, та побіжимо до Мацієвичів. Чи не було й у них трусу. Левка нема дома; він поїхав до батька в Олександрівку!»

Напилися чаю й біля 8-ої години вже дзвонили до Мацієвичів. Коли ось двері відчиняє сам Левко.

— «Коли ти повернувся?» питає Коваленко, «он у Жоржа сьогодні уночі був трус!»

Тут виявилася причина нічної візити до мене жандармерії. Перед від'їздом Левка на село ми з ним умовилися, щоб на час небезпеки так звану підручну нелегальну книгозбірню перевезти до нього; його дома не буде, то й чекати трусу нема чого. Але щоб то було певніше, він з дороги написав мені листа й кинув десь на малій станції. В листі було написано таке: «Жорж! Я на селі пробуду тижнів зо три. На цей час нелегальні книжки, які маєш у себе, можеш перевезти до мене, їх буде, мабуть, не більше, як пуд!»

Лист він вкинув до скриньки в середу, а в п'ятницю вночі була вже у мене жандармерія. Листа того я так і не одержав.

Як самий лист, так і адреса на коверті були написані олівцем, а лист підписаний тільки однією літерою «Л...» (Левко).

Левко казав, що написав листа, бо боявся, щоб я не передумав, та й забув, власне, як ми умовилися.

Він так непокоївся потім, що мусів зараз же повернутися до Харкова, щоб попередити мене за той лист, коли б я його не одержав, та хотів зараз же йти до мене. Але вже було пізно.

«Що ж робити? — не повернеш!»

Умовилися, як відповідати на випадок допиту, сповістили декого з товаришів за цей трус пішли походити по місту, зайшли до Коваленка. По обіді я пішов додому спати, бо був стомлений. Спав, як убитий. Прокинувся біля 5-ої години, написав листівки й картки з «Христос Воскресе», й пішов кинути до поштової скриньки. Коли повертався додому, то помітив якогось підозрілого панка, що йшов по другім боці вулиці. Коли я був недалеко, він зайшов в один двір і став за ворітьми. Але що ворота там не доходили до землі, я побачив під ворітьми його ноги. Не було сумніву, що то був шпиг.

Жив я тоді на Каплунівській вулиці, число 9. Прийшов я додому, запалив спіртівку, нагрів чаю. Коли гульк, відчиняються двері й знову жандармерія. Той самий офіцер та ще два жандармерські унтери.

«Ми», каже, «знову до вас!»

— «Милости прошу!»

А собі думаю: «Це вже халепа, певно заберуть!»

Офіцер мені об'явив, що має наказ мене арештувати, а перед тим зробить трус.

«Це значить і «тьотінка» не допомгла!» промайнуло в мене в голові...

— «Так завтра ж Великдень, сьогодні уночі «Христос Воскресе», а ви мене в тюрюгу?»

— «Нічого», каже, «не можу зробити... такий наказ!»

Переглянули знов у хаті, на дворі, в коморах... У господині в кімнаті труса не робили. Забрав я білизну, деякі речі; вивели мене на вулицю; вже було темно. На вулиці стояв парокінний візник; сіли ми вчотирьох на візника, — офіцер зі мною в задку, а два унтери коло нас і до губернської Центральної в'язниці.

Так кинули мене до одиночної камери. Двері замкнулися, все стихло... А з вікна чулися дзвони в церквах, які звали людей хрещених «на діянія» й до утрені.

Злість взяла мене страшенна. Ліг я на койку, не лежитья; раптом схопивсь і застукав в двері. Віконце відчинилося. В коридорі стояв тюремний надзиратель. Кажу:

— «Що це за християнська держава? Завтра Великдень, а мене ні за що, ні про що кинули до в'язниці, як злодія якого. Я хочу йти до церкви, хоч до тюремної, я того вимагаю! Якщо не пустять, буду отак стукати до самого світу!»

Сказав я це по-українському. Коли чую той надзиратель дуже лагідно відповідає мені також по-українському.

«Я», каже, «вам, господин студент, сам не можу того дозволити; хочете, то я зараз доложу о том начальству!»

Я був здивований, і зразу якось і злість пройшла; глянув пильніше на того надзирателя. Переді мною стояв гарний, високий парубок, з довгою чорною бородою й дуже симпатичним лицем і привітно до мене усміхався.

То був Михайло Боровик, опісля член української Просвіти на Херсонщині (Березівка), а в році 1917 один із двох делегатів від 3-го участка «Югостройки» (Військова будова залізниці Мико-

лаїв-Одеса) на Всеукраїнський залізничий З'їзд у Харкові. Оказався дуже розумною й чесною людиною й опісля виявив себе патріотом.

Каже: «Я покличу дижурного помічника начальника тюрми!»

— «Добре», кажу, «кличте!»

За пів години я в супроводі тюремного надзирателя вже входив на хори тюремної церкви.

На 3-ий день Великодня зайшов до моєї камери один з помічників начальника тюрми. Опісля у в'язниці він завідував столярною майстернею й частенько звертався до мене за поміччю розбиратися в різних рисунках. Мені було дозволено згодом також працювати в тій майстерні.

Надзиратель Боровик дуже часто бував там, як дижурний, і ми з ним познайомилися ближче. Скоро ми з ним перейшли в розмовах на українське питання, яким він дуже зацікавився. Наше з ним знайомство продовжувалося й по моїм виході з в'язниці, коли я знову з заслання повернувся до Харкова. Він частенько забігав до мене додому, щоб узяти українських книжок або побалакати зі мною про цікаві йому питання.

Нарешті якось признався мені, що служба, на якій йому приходить ся служити, дуже йому не подобається, вона не по його натурі й переконанням і дуже його пригнічує морально, але поки нема іншої, то мусить служити ради куска хліба, бо має родину, яку мусить годувати.

Через інженера Чубенка мені вдалося примістити Боровика на залізниці, але його заслали десь далеко від Харкова й я з ним дуже рідко зустрічався. Тільки вже з року 1913 він постійно був при мені аж до року 1917. Спочатку служив зі мною на будові Чорноморсько-Кубанської залізни-

ці, потім Мурманської, а в 1916-17 року на «Югостройці», на моєму 3 участку лінії Водопой-Колосовка (Одеса-Миколаїв). Під моїм проводом зробив службовий стаж: ремонтний робочий, старший ремонтний робочий, помічник дорожнього майстра й нарешті став дорожнім майстром.

Він був чудесний агітатор, а між робітництвом мав дуже велику популярність. Мене любив як брата й багато допомагав мені як в українській організаційній праці, так і в справах особистих.

У 1917 році я його згубив і більше вже ніде з ним не зустрічався.

На побачення до в'язниці прийшов до мене Дмитро Антонович, якому я все моє життя був і буду за те вдячний.

Він мене заспокоїв і, хоч розмова велася в присутності жандарма, але декількома словами дав він мені зрозуміти, що моя справа стоїть добре й мені нема чого хвилюватися.

Допит у мене був тільки один. Питали якісь дурниці. Від усього «відхрестивсь і відмоливсь». —

«Нічого не знаю й ні про яку політику нічого не чув».

Про книжки, що були у господині на квартирі, також про лист Мацієвича нічого не питали.

При допиті на столі лежав той самий пакунок, що вніс до моєї кімнати жандарм при трусі; але мене нічого не питали, тому й не знаю, що там було. Коли я вийшов з в'язниці, то від Коваленка довідався, що він на мою квартиру за книжками не ходив, а господиня мені сказала, що книжки ті спалила. Певно це була брехня!⁶⁾

⁶⁾ Останнє речення це пізніша дописка автора спогадів. (М. А.).

У в'язниці я просидів коло 2 місяців і був висланий з Харкова під догляд поліції на один рік на провінцію без права в'їзду в столиці і — «до особливого розпорядження» — до губернських міст.

Я вибрав собі повітове місто Кобеляки на Полтавщині.

Повітовим ісправником був тоді там Рева, жонатий з одною з сестер Романовських, а родина священика отця Василя Романовського в селі Ряському, Полтавської губернії й повіту була моїм другим батьківським домом.

Поїхав я до родини Ревів, яка мене прийняла, як рідного, не вважаючи на те, що я був «політичеський». Зразу ж запропонували мені репетицію (лекції).

Коли «обивательство» побачило, що я так був прийнятий у самого пана ісправника, то я зараз же одержав ще декілька пропозицій лекцій.

Тоді я запропонував Сашкові Коваленкові, який зістався в Харкові без заробітку, приїхати до Кобеляк, і відступив йому частину своїх лекцій. Таким чином ми обидва на літо матеріяльно забезпечилися. Коваленко зараз же приїхав і ми розпочали організацію українського драматично-аматорського гуртка. То була єдина легальна можливість об'єднання української молоді.

З-поміж членів драматичного гуртка вибиралися більше свідомі й освічені, з котрих утворювався вже тісніший нелегальний гурток, українська громада. В тому гуртку вже велася постійна праця по самоосвіті й виробленню українського національного світогляду, читалися й речі нелегальні та велися дебати на різні теми. В драматичному гуртку було біля 60 чоловіка. Це були студенти, учителі,

урядники різних установ у Кобеляках, гімназисти і гімназистки старших клас; семінаристи, робітники, селяни й т. д.

Драматичний гурток під нашою режисурою досить добре виставляв українські п'єси й мав прекрасний мішаний хор. Так грали ми ціле літо. Театр був завжди повний. Дохід із вистав йшов на різні добродійні цілі та на заснування при міській бібліотеці українського відділу.

Моральне значення цих вистав було дуже велике й мало свій вплив на розвиток українських симпатій населення й відмосковлення взагалі міста Кобеляк і околиць. Особливе ж виховуюче значення мав наш аматорський гурток на молодь, яка брала в нім живу участь. Дозволи на українські вистави в ті часи давалися дуже неохоче, але нам це йшло легше тому, що у нас грав сам начальник канцелярії повітового «предводителя дворянства» Олек. Усенко, а по друге допомагало моє знайомство з ісправником Ревою, майже вся родина котрого брала участь в нашому гуртку.

В Кобеляках я одержав повідомлення, що знову прийнятий до інституту, й таким чином дістав дозвіл знову повернутися до Харкова.

Щоб позбавити можливості адміністрацію інституту почистити неблагонадійний елемент з-поміж студентства, вирішено, щоб після вакацій всі студенти подали прохання за прийняття до інституту. Такі ж постанови винесені і в Ветеринарному Інституті, і в університеті.

По дорозі в Харків я заїхав до Полтави. Там довідався про студентський український з'їзд у Києві й вирішив наперед їхати туди. Це було в серпні місяці. Коли й приїхав до Києва, то з'їзд вже скінчився, а представник «Харківської Української

Студентської Громади», Левко Мацієвич від'їхав до Львова в командіровку від «Громади». В тому П з'їзді брали участь: від Київської організації — К. Квітка (пізніше чоловік Лесі Українки), від Харківської: Дм. Антонович, М. Русов і Л. Мацієвич, від Дорпатської — Ф. Матушевський, від Петербурзької — не знаю хто.

На другий день по моєму приїзді до Києва повернувся з-за кордону Мацієвич, де видрукував листок відозви й постанов П з'їзду. На зборах наших спільно з київськими студентами Л. Мацієвич реферував про свою подорож. Збори ті були десь за Дніпром, куди ми їздили на човнах.

Постанови того П з'їзду мали заголовок: «Оповіщення 1899 року». Цим оповіщенням активні товариства української молоді повідомляють, що вони заснували одну спілку, яка має на меті оці головні цілі:

I. Спинити шкідливе й згубне для нашої нації винародовлення студентської молоді в Україні російській і повернути всіх студентів-українців до служіння інтересам українського народу.

II. Довести до відомости як народньої маси, так і інтелігентних верств суспільства, що лихий безвідрадний соціально-економічний і взагалі культурний стан нашого народу залежить від його національно-політичного рабства, як безпосереднього наслідку російського абсолютизму.

Для досягнення першої цілі при кожнім університеті і взагалі вищій школі організуються міські товариства-українців, що мають: а) організувати в цих товариствах студентів українського походження; б) вимагати від своїх членів серйозних глибоких студій та всестороннього знання, як також ширення між собою і суспільством відомостей про ук-

раїнські справи, а саме про українську літературу і історію, географію і етнографію, п'ятнуючи при тім обскурантизм та поверховність;

в) впливати, щоб зв'язки між укінченими і дійсними студентами, членами товариств, не переривалися;

г) виховувати своїх членів згідно з приписами громадської моралі;

д) маніфестувати раз-у-раз при кожній нагоді кривди, що завдаються українському народові тим, що навчання відбувається на мові московській;

е) впливати особливо на середні школи своєї околиці: гімназії, семінарії, корпуси і різні механічні, ремісничі, хліборобські школи і т. д.;

є) мати якнайтісніші зв'язки між товариствами різних міст, підтримуючи їх через спеціальних делегатів та організацію загальних з'їздів репрезентантів товариств;

ж) входити у зносини з поступовими демократично-національними партіями інших недержавних націй;

з) поводитися в загально-студентських справах всім товариствам, як одній одиниці.

Для досягнення другої цілі — члени товариств ширять між суспільством розуміння безвідрадного стану економічного та національно-політичного в Україні, вживаючи опріч живого слова оцих засобів:

а) ширити між собою і суспільством українську мову в житті приватнім і публичнім;

б) друкувати та розповсюджувати легальні та нелегальні видання політичного та іншого змісту;

в) брати участь та перекладати свої думки в можливо найбільшому числі періодичних видань російських, як і закордонних;

г) пропагувати свої думки розповсюдженням дрібних видань (програми, маніфести, відозви і т. ін.);

д) брати участь по можливості в різних легальних товариствах та культурно-просвітних організаціях для проведення тих думок і т. д.

Ми з Мацієвичем ще декілька днів затрималися в Києві. Ночували ми у Антоновичів. Там тоді жили два гімназисти вже старших клас, сини Тадея Рильського, відомого українського діяча, приятеля Вол. Антоновича.

В Києві я познайомився тоді з усіма київськими старшими громадянами, як от: Вол. Антоновичем, з родиною Старицьких, з Лисенком, Оленою Пчілкою (О. Косач), Лесею Українкою, С. Єфремовим, дочкою Драгоманова та ін.

У Антоновичів я познайомився з чернігівським адвокатом, відомим українським патріотом, Іллею Шрагом. З ним я потім довго листувався. Через Шрага листовно познайомився я згодом із членом повітового Борзенського земства В. Вовком-Карачевським, який тоді стояв на чолі руху за українську школу. Вовк-Карачевський прислав мені багато матеріалу в цій справі, різних докладів Губернському Земству з домаганням заведення української мови в народніх школах. Цей матеріал використав я для реферату «Українська мова в школах», який прочитав на зібранні «Харківської Української Студентської Громади».

З Києва Л. Мацієвич поїхав до Харкова залізницею, а я пароплавом по Дніпру через Кременчук на Полтаву, по дорозі спинившись біля Канева на могилі Шевченка.

Лев Мацієвич в уніформі

IV.

Оснування РУП, її видання, склад зленів, клигі.

Як уже згадано, перша половина 1899 р. пройшла в загально-російських студентських страйках та розрухах. Та доба мала велике виховуюче значіння для студентства, зреволюціонізувавши його. Після літа того року члени «Харківської Студентської Громади» повернулися до Харкова з настроями вже революційними; радикально-культурно-організаційна праця, яка проводилася в більшості серед шкільної молоді та студентства, не задовольняла тепер активніших членів «Громади».

Нові революційні настрої втілилися в формі заснування «Революційної Української Партії» (РУП).

Ініціатором заснування РУП був Дмитро Антонович, але сама ідея партійної праці, на думку Д. Антоновича, належить покійному Михайлові Русову. Він був людиною дуже живою. Ще в першій половині 1899 р. у відповідь комусь він з запалом вигукнув: «Нам не треба громад, нам треба партії!» Це речення глибоко запало в душу Д. Антоновича й він почав обмірковувати плян реалізації тої ідеї.

Подробиці заснування РУП були такі:

В другій половині 1899 р. Антоновича в Харкові не було; повернувся він до Харкова з Києва на початку 1900 року. Якось він зайшов до Боніфатія Камінського, якому розвинув намічений ним плян заснування партії. Б. Камінський дуже цим захо-

пився й вони вирішили зараз же обміркувати це в тіснішому колі активних членів «Української Студентської Громади». Намітили вони, крім себе, для цього ще: М. Русова, Л. Мацієвича, О. Коваленка, Б. Мартоса і мене.

Д. Антонович і Б. Камінський зразу ж удвох пішли до одної з сестер Мацієвич, Мелітини, котра по скінченні дентистичних курсів відчинила в Харкові на Катеринославській вулиці зубно-лікарський кабінет. У неї ми часто збиралися, тому вони мали надію нас там спіткати. Але застали тільки Левка Мацієвича й Михайла Русова, з якими й пішли до Камінського.

У Камінського Дм. Антонович ширше розвинув свою думку про потребу заснування революційної партії. М. Русов (бо це власне була його ідея) з великим ентузіазмом за цю думку ухопився; Мацієвич трохи вагався, але потім згодився пристати, кажучи, що він хоч в успіх мало вірить, але всякі ініціативні спроби добрі, бо підносять енергію й діяльність.

Таким чином вирішено необхідність заснування революційної партії під гаслами українських політичних домагань засобами революційними; цю партію рішили назвати Революційна Українська Партія».

Ці ініціативні збори були 29 січня 1900 р. Через тиждень на 5 лютого призначено нові, на яких, крім цих чотирьох членів Громади, були присутні: Олекса Коваленко, Юрій Коллард, Борис Мартос, Дмитро Познанський. Всі присутні висловили щире згоду взяти участь в організуванні партії. Тільки Борис Мартос спочатку поставився нібито проти, але потім згодивсь. Опісля він поясняв це тим, що проти був просто «з опозиції», але працювати не

відмовлявся. Організація була суто конспіративною й окремою від «Харківської Студентської Громади». Першою книжкою рішено випустити щось програмове й звернутися за цим до Миколи Міхновського, який потім згодився написати те в формі промови.

Ці збори треба уважати організаційними для РУП. Незабаром, а саме 19 лютого було «Шевченківське свято» в Полтаві, яке уряджувала Полтавська Українська Громада. На те свято з Харкова поїхав дехто з наших громадян і Микола Міхновський, який там виголосив першу свою історичну промову на тему «необхідности збройної, революційної боротьби за права українського народу. Він з таким великим запалом говорив про потребу терористичної акції та про бомби, що старий Олександр Русов, що був на зборах, іронічно спитався: «Що це за артилерійський офіцер?» Промова мала величезний успіх.

В Харкові «Шевченківське свято» уредила 26 лютого студентська громада, а відбулося воно в конспіративному помешканні у панства Нелідових, близьких знайомих братів Мартосів, за річкою Лопаню проти церкви по дорозі на Іванівку. Не вважаючи на конспіративність зібрання, присутніх було біля 100 чоловіка.

Свято пройшло з великим піднесенням. Були реферати, промови, співи, деклямації. Здається, М. Русов читав реферат про Шевченка, Д. Антонович зробив огляд українського руху за минулий рік, Д. Дробязко деклямував «Кавказ», громадський хор під мою орудою співав «Заповіт», «Ще не вмерла Україна» та інші. На святі були представники від різних організацій: від москалів був відомий соціяліст-революціонер П. Л. Лавров, від поль-

ської корпорації — Данилович, від грузин — Джена-
нарідзе. З гостей українців були: з Полтави — П.
Понятенко і С. Петлюра, з Одеси — І Липа, з хар-
ківських громадян — М. Міхновський, старий Піс-
нячевський та інші. На привітання гостей відпові-
дав Д. Антонович.

Під кінець свята Микола Міхновський⁷⁾ з ве-
ликим піднесенням виголосив свою другу промову
на тему «Самостійна Україна». Головні засади
були:

«Без національного визволення українського
народу неможливе й його соціальне визволення з
темряви, визиску й рабства. Праця культурна в
сучасний момент є паліатив.

На підставі Переяславської умови з 1654 року
між царем Олексієм і Богданом Хмельницьким Ук-
раїна з'єднувалася з Московщиною, як рівний з рів-
ним. Московські царі тієї умови не додержали й
Україна також юридично стала вільною від тієї
умови. Ми хочемо: «Єдиної, нероздільної, самостій-
ної України від гір Карпатських аж по Кубань
річку».

Блискавкою ударила по нас та промова. Всі
були наче перелякані несподіванкою й на дві-три
секунди в кімнаті настала мертва тиша, але скоро
розляглися гучні оплески.

Всі були в якомусь екстазі.

Першою книжечкою РУП вийшла «Самостійна
Україна», яку написав М. Міхновський в дусі своїх
промов на Шевченківських святах у Полтаві й
Харкові.

⁷⁾ Микола Іванович Міхновський народився в році 1873,
вмер трагічною смертю 3. 5. 1924. (Прим. Ю. Колларда до-
писана ним пізніше).

Весною того ж року ця брошушка вийшла у Львові в 1,000 примірників заходом В. Старосольського та Є. Косевича.

В тому ж 1900 році М. Міхновський написав відозву «Отвертий лист до міністра Сіп'ягіна» з приводу дозволу умістити на проєктованому тоді пам'ятнику Котляревському в Полтаві напису по-українському. Відозву видруковано в імені РУП в львівській «Молодій Україні». Вона кінчається такими словами:

«Українська нація мусить здобути собі свободу, хочби захиталася ціла Росія. Мусить добути своє визволення з рабства національного та політичного, хоч би полилися ріки крові!»

Дальші брошушки «Дядько Дмитро» і «Чи є тепер панщина», які були намічені як наступні видання, були перерібною книжок Р. Р. S. (“Ojciec Szymon” і “Czy niema teraz pańszczyzny”).

РУП за своє існування від року 1900 до 1904 видала й розповсюдила на Україні численну літературу.

Видання РУП були такі:

I. Агітаційна література.

1. Самостійна Україна, М. Міхновського 1900 р. (1,000 прим.); 2. Дядько Дмитро, 1901 р. (10,000 прим.); 3. Чи є тепер панщина, 1901 р. (5,000 прим.); 4. Власна Земля, переробив з російської с.-р. брошушки Д. Антонович, 1902 р. (1,000 прим.); 5. Страйк чи бойкот, перерібка Д. Антоновича з брошури Будзиновського. Три видання 1902, 1903 і 1904 рр. (9,200 прим.); 6. Народня Справа, перерібка Д. Антоновича з білоруської брошури, 1903 (5,000 прим.).

II. Історична бібліотека.

1. Козаччина (написав Д. Антонович), 1902 (3,000 примір.); 2. Революція в Німеччині в 1848 році (переклад М. Порша), 1902 (1,000 прим.); 3. Оповідання з французької революції в 4-ох книжечках (в перекладі Є. Голицинського), 1903 р. 25,000 прим.).

III. Політична бібліотека.

1. Лясаль: Програма робітників (переклали В. Сімович та Л. Когут), 1903 р. (3,000 прим.); 2. Маркс і Енгельс: Комуністичний маніфест (переклав В. Степанківський), 1903 р. (1,000 прим.); 3. Винниченко: Боротьба, 1903 р. (3,000 прим.); 4. Винниченко: Роботи, 1903 р. (1,000 прим.); 5. Аграрна програма французької робітничої партії (переклав Д. Антонович), 1903 р. (1,000 прим.); 6. Лібкнехт: Державна зрада й революція (переклав Ос. Світлик), 1903 р. (1,000 прим.); 7. Ляфарг: Селянська посілість і економічна еволюція (переклали В. Сімович і Л. Когут), 1903 р. (1,000 прим.); 8. Каутський: Соціальна революція (переклала М. Виноградова), 1904 р. (3,000 прим.); 9. Лясаль: Про суть конституції (переклали В. Сімович і Л. Когут), 1904 р. (2,000 прим.).

IV. Часописи й місячники.

«Гасло» (17 чисел), 1902-1903 р.; «Селянин» (34 числа), 1903-1905 (26,000 прим.); «Добра Новина» (4 числа) — 1903-1904 (2,400 прим.); «Праця» (13 чисел) 1904-1905 (7,500 прим.).

V. Бібліотека «Гасла».

1. Лібкнехт: «Павуки та Мухи (переклад П. Різниченка) (1,000 прим.); 2. Бебель: Студенти й

соціалізм (переклад В. Сімовича і Л. Когути) (1,000 прим.); 3. Промова Лібкнехта на суді (переклад В. Сімовича і Л. Когути) (1,000 прим.); 4. Програма робітників (переклад М. Порша з переднім словом В. Сімовича) (1,00 прим.).

VI. Бібліотека «Селянина».

1. Дума про похід ситого князя Оболенського на голодних селян (Гната Хоткевича) (1,000 пр.); 2. Збірник статей і віршів (1,000 прим.); 3. Доля працюючого люду (Д. Антонович) (3,000 прим.); 4. Солдатики (В. Винниченка) (3,000 прим.).

Крім цього видано ще декілька другорядних брошур, як от: П. Поліванов, «Сконав» (переклад В. Винниченка), С. Загородній, «Бунт в селі Вишнівці» (Українська Соц. Партія) й кілька відбиток, проклямацій, відоzw, оголошень і т. інше. «Гасло», а потім «Селянин» видавалися в Чернівцях від 1902 року до 1903. Крім того видано там і деякі брошури. Видавництво провадили В. Сімович і Л. Когут.

За статтю *про терор* у 11 числі «Гасла» відповідального редактора Л. Когути потягли до відповідальности. Боронив його адвокат д-р Дутчак. Прокурор Володимир Михальський дуже прихильно ставився до обвинуваченого й ще перед процесом радив, як треба боронитися. На суді Л. Когути звільнено від вини й кари. Але з друкарні («Австрія») наше видавництво викинули.

У Львові офіційним видавцем «Селянина» був М. Ганкевич, редактором С. Вітик. У Львові виходили брошури РУП в різних друкарнях.

Гроші на видання РУП збиралися малими сумами між громадянством. Із більших жертв можна відімітити: М. Русов — 500 карб., Е. Чикаленко

— 1,000 карб., М. Меленевський — 1,500 карб., Д. Антонович 2,500 (спадщина після матері); більше значних вкладів не було. Таким чином за роки від 1900 до 1904 з малими грошима РУП видала й розповсюдила на Україні більш ніж 100,000 примірників революційної літератури: журнали, брошури, проклямації, відозви, оголошення та інше, друковані й гектографовані.

Зупинимось на змісті головніших з агітаційних брошур, що були видані в перших 4 роках (1900-1904) існування РУП. Провідні думки «Самостійної України» такі:

П'ятий акт великої історичної трагедії, званої «боротьбою націй», вже почався і закінчення наближається.

Тільки держава однопліменного національного змісту може дати своїм членам нічим необмежену змогу всестороннього розвитку.

Новітня формація української інтелігенції почалася від українофільства, але воно збанкрутувало. Українофільство в брошурі зазнає гострого осуду. Сучасна ж українська молода інтелігенція стає до активної боротьби. Візьмемо силою те, що належить нам по праву...

Брошура «Дядько Дмитро», присвячена критиці російської податкової системи і написана в формі напів белетристичній, закликає до активного протесту.

Брошура «Чи є тепер панщина» проповідує, що «панщина не буде тоді, коли вся земля та фабрики будуть належати народові, усьому працюючому народові».

Брошура «Власна Земля» — спрямована проти поміщицького ладу і жадає передачі землі тим,

«що обробляють її власними руками». Спосіб досягнути цю програму пояснюється в брошурі «*Страйк та бойкот*».

«*Козацьчина*», брошура по суті історична, але має в собі багато й агітаційних закликів за 'самостійну Україну».

«Революційна Українська Партія» — перша з усіх партій в Росії з такою величезною енергією й запалом, словом і численною літературою на мові зрозумілій, рідній понесла в село революційний клич до масового повстання проти існуючого режиму «за волю й за землю».

Російське народництво, так зване «хожденіє в народ», носило, в порівнянні з діяльністю РУП, дитячий характер. То була епізодична пропаганда в селі ідей часто селянинові незрозумілих, які не зачіпали його буденного життя, не торкалися питань простих, але болючих, й не показували йому шляхів до боротьби «гуртом» з тією «неправдою злою».

То були інтелігентські «хожденія». Нарід тих людей не розумів і часто своїми ж руками віддавав поліції революціонерів.

Робота РУП на селі таких випадків не знає. Селяни ховали нас, а літературу, яку від нас діставали, читали й берегли, як «Святе Письмо».

В пізнішій українській соціал-демократичній літературі про РУП часто зустрічаємо твердження, що «мішаний склад» членів РУП... або мішаний характер РУП і т. ін., себто соціалістичний і радикально-націоналістичний, були причиною розпаду партії.

Ці твердження неправдиві. В перших часах існування не було у нас ані «мішаного характеру», ані «мішаного складу» членів.

То була ліга, лицарський орден молодих ентузіастів, які відчували потребу і час вийти на боротьбу з царатом за свій нарід. Вийти на боротьбу нерівну, але повну посвяти.

Не було у нас скутих в одну могутню скелю, «мішаного характеру й мішаного складу», а була «одна думка й одна воля!»

Роз'єднання почалися вже пізніше, завдяки впливам з табору російських соціалістичних партій і їх централістичних програм. Як брошура «Самостійна Україна» не є соціалістична, так і дальші видання: «Дядько Дмитро», «Чи є тепер панщина», «Козаччина» та інші однаково не мали в собі проповіді ортодоксального марксизму. Це були агітаційно-революційні українські книжки, які звали на боротьбу проти всякого поневолення — національного, чи соціального з боку нації-пана чи поміщика-пана, що обоє були чужі й ворожі українському народові.

Література РУП викликала занепокоєння в російських партіях Соц.-Дем. та Соц.-Рев.; вони кричали, що тільки вони є заступники трудового народу, а всякий рух на національному ґрунті є рух «буржуазно-реакційний»; що тільки вони репрезентують революційні настрої народні й думки не припускали, що до революції можна було підійти іншими шляхами, ніж лише через загально-російські тенденції, хоч би й революційні.

Але хоч і кричали вони про свій інтернаціоналізм, та по суті були націоналістами-шовіністами в російсько-московському змісті; були суто реакційними, бо гальмували ту саму революцію.

Україножество лівих партій ведеться з давніх давен. Ще декабрист Пестель був ворогом української автономії, а один з учасників замаху на царя

Олександра III в році 1887, Шевирьов, з приводу українських домагань казав, що «на другий день по поваленню царизму треба буде революціонерам розстрілювати поборників національної окремішности^{7а)}», програма, яку російські большевики й виконували по 1917 р. Не чужі цій програмі були соціалістичні російські партії й перед 1917 р.

В перші часи існування РУП російські соціал-демократи звертали всю свою увагу тільки на робітництво, а селянство вважали дрібнобуржуазним і нездатним до революції. Були вони тієї думки, що селянин тільки тоді поповнить ряди революціонерів, коли цілком спролетаризується.

Колись приніс я до нашої студентської їдальні декілька примірників «Дядька Дмитра». Запропонував один примірник також російській соціалістці. Вона взяла нерішуче ту книжечку до рук, покрутила її між двома пальцями з переляканою міною запитала мене: «А нет ли здесь чего нибудь такого — націоналістического?..» Я вихопив з її рук «Дядька Дмитра» й пішов геть. Впливи цих марксистів, а по суті російських централістів і стали пізніше причиною нашої партійної катастрофи.

По заснуванні РУП життя «Харківської української студентської громади» стало ще інтенсивнішим. Всі питання принципового характеру, які порушувалися в РУП, переносилися потім на зібрання Громади. Таким чином Студентська Громада була, так би мовити, аудиторією при дискусіях тих питань, які вирішували РУП і потрохи з молодих членів Громади підготовлювалися нові члени для РУП.

^{7а)} В. Дорошенко. «Українство в Росії», ст. 40, примітка. (Ю. К.).

Де кінчалася Студентська Громада й починалася харківська організація РУП, трудно сказати, бо вони персонально часто зливалися.

Склад *усіх* членів РУП від її народження в лютому 1900 року і до грудня 1905 року, коли вона була зліквідована, був такий:

I. Харківська «Вільна Громада».

1. Д. Антонович (Муха, С. Войнилович), 2. М. Русов (Тоцький), 3. Б. Камінський (Папаша), 4. Л. Мацієвич, 5. Ол. Коваленко (Журбенко), 6. Ю. Коллард (Жорж, Удовиченко), 7. Д. Познанський, 8. Г. Благов, 9. А. Жук (А. Андрієнко), 10. П. Андрієвський, 11. С. Андрієвський, 12. О. Шевченко, 13. Терещенко, 14. К. Серебрякова (Антонович).

II. Київська «Вільна Громада».

1. В. Козіненко (Граб), 2. Є. Голицинський (Лозенко), 3. К. Голицинська (Лоза), 4. П. Канівець (Кавун, П. Петрик), 5. В. Винниченко (Деде), 6. М. Ткаченко (Хвиля), 7. Б. Матюшенко (Ніяк), 8. Марія Боженко (Матюшенко), 9. А. Лівіцький (Сократ), 10. М.Лівіцька, 11. О. Скоропис-Йолтуховський (Попович, Г. Будляк, Л. Галін), 12. М. Галаган (Левко), 13. В. Баланін (Бойко), 14. М. Вороний, 15. М. Троцький (Микола П, М. Данько), 16. Л. Юркевич, 17. В. Степанківський, 18. Вік. Чеховський, 19. Я. Міхура (Федір Кучерявий), 20. М. Порш (М. Чацький, Микола І, Владек), 21. Д. Піщанський (Ціхоцький), 22. В. Базілевич (База).

III. Полтавська «Вільна Громада».

1. В. Кошовий, 2. П. Понятенко, 3. М. Кохановський, 4. А. Кучерявенко, 5. С. Петлюра (Святослав Тагон), 6. К. Шаревський, 7. О. Мишта, 8. Гр. Іваницький (Калоша), 9. В. Фідровський, 10. Настя

Грінченко, 11. Маруся Виноградова, 12. Ол. Мерклінг, 13. Вол. Дорошенко, 14. М. Гмиря.

IV. Петербурзька Група
(Північний Комітет)

1. С. Тимошенко, 2. Вас. Мазуренко, 3. Д. Дорошенко, 4. В. Баланин, 5. Наталка Шликевич, 6. Ів. Вовкушевський, 7. П. Дятлов, 8. Д. Розов, 9. Ол. Назаріїв, 10. Ротар Іван.

V. Закордонна Група.
(Закордонний Комітет)

1. Д. Антонович, 2. М. Русов, 3. Є. Голицинський, 4. К. Голицинська, 5. О. Скоропис-Йолтуховський, 6. М. Меленевський (Басок), 7. П. Канівець, 8. В. Винниченко, 9. Вікт. Мазуренко (Карась), 10. М. Ткаченко.

Провінціальні Групи:

VI. Люботинська Група
На Харківщині.

1. Ю. Коллард, 2. П. Стешенко, 3. Ів. Манжелій, 4. П. Нечитайло, 5. Ів. Сокальський (Калістрат), 6. Водлевський, 7. Степанів, 8. Г. Бойченко, 9. Ів. Северин, 10. В. Гудзеев, 11. М. Попов, 12. Латишов.

VII. Лубенська Група
На Полтавщині.

1. М. Порш, 2. А. Лівницький, 3. М. Сахаров, 4. Настя Грінченко, 5. М. Коренецький, 6. В. Дорошенко.

VIII. Кобеляцька Група
На Полтавщині.

1. Ю. Коллард, 2. К. Струць, 3. Олексій Маляров, 4. Ліза Олексенко, 5. Д. Маляров.

Михайло Русов, студентський діяч

ІХ. На Донщині.

1. Віктор Мазуренко, 2. Василь Мазуренко.

Х. На Чорноморщині.

1. С. Ерастов, 2. П. Понятенко, 3. С. Петлюра, 4. М. Ткаченко, 5. К. Безкровна (Тітка).

В існуючій літературі про РУП помилково зараховують до членів партії таких осіб, які ніколи до партії РУП не належали, або таких, які вступили до Української Соц.-Дем. Роб. Партії після року 1905, коли вже РУП не було.

V.

*Праця РУП на Харківщині та Полтавщині.
III-ий З'їзд представників українських студентських
громад).*

Вліті 1900 року якийсь час перебував я у своєї матері в селі Кегичівці біля Костянтинограду (на Полтавщині), куди вона переїхала з Полтави. Там біля мене зібрався гурток селян. Я їм розповідав про причини сучасного лихого стану селянства, про способи боротися з ним. Навчав головних засад солідарності й організації. Говорив про неминучість революції.

Розповідав про наше минуле, про козаччину, про самостійну Україну за Хмельницького, та про причини, чому український нарід опинився в неволі у царя московського, про «байстрюків Єкатери-ни», яким вона роздала козацькі землі.

Кегичівців то дуже боліло, бо недалеко від них була величезна економія, маєток графів Мекленбург-Шверінських, яка мала щось коло 30,000 десятин землі, а селянство навкруги було дуже бідне, малоземельне, яке страшенно визискувалося тією економією, а порядки були там такі строгі, що, як казали селяни й «курки не можна було пустити на панську землю».

В тому селянському гуртку я перечитав нашу літературу РУП, яка тоді вийшла, деякі твори Шевченка, особливо нелегальні; дуже їм сподобався

«Сон» та «Кавказ». Читав їм зі збірника Драгоманова «Політичні пісні українського народу» та інше.

Між іншим у мене була побільшена фотографія, де я, Сашко Коваленко та Левко Мацієвич були сфотографовані в козацькому убранні з шаблями та пістолями. Мотив для тієї фотографії позичили ми з картини Рєпіна «Запорожці пишуть листа до султана». Я сидів біля якогось пенька, на котрому була покладена дошка, а на ній стояв каламар і лежав палір, в руках у мене було гусяче перо. Коваленко стояв замислений, а Мацієвич сидів біля мене з усмішкою, наче щось мені показував. (Обидва вони були в шапках, а я без шапки з голеною головою).

Ми брали участь в трупі Кропивницького у Харкові й там позичили це убрання. За мою голену голову Заньковецька мене називала «голомо-зенький».

Коли я розповідав моїм кегичівським приятелям про козацтво, то показав їм той портрет, щоб побачили, які були колись козацькі убрання. Селяни дуже тим зацікавилися, аж очі заблищали у них. А один довго дивився на фотографію, потім замислився та й каже: «Ну й люди здорові були!»

З Кегичівцями я тримав довший час той тісний зв'язок, посилаючи їм літературу РУП через мого меншого брата з Харкова, а потім в літі 1901 року з Кобеляк.

Кегичівські хлопці були цілком зреволюціонізовані й розповсюджували нашу літературу в околиці, а особливо в межах Карлівської економії.

Сталої організації РУП в Кегичівці не було, але той гурток селян під час селянських заворушень у Костянтиноградському повіті в році 1902 відіграв без сумніву свою роль.

В Кегичівці я пробув до половини літа, а потім поїхав до Мацієвича в Олександрівку, де готувався до іспитів, які були нам також відложені на осінь, наслідком студентських страйків у Харкові в першій половині 1900 року.

Від Мацієвича я кілька разів їздив на Олександрівську цукроварню, де поновив зв'язки з моїми товаришами по українському гуртку з року 1898.

Гурток чисельно збільшився й мав уже досить добру власну українську книгозбірню. Родини Вчислових уже там не було, батька перенесли десь на іншу цукроварню і вони туди всі переїхали.

Як тільки я приїздив на цукроварню, то гурток збирався й я їх знайомив з революційним українським рухом і давав їм нашу літературу РУП на читання й розповсюдження між робітниками цукроварні.

Хлопці там були дуже добрі, але після від'їзду з Олександрівки зв'язок з тим гуртком у мене якось порвався і я так і не знаю, що з ним далі сталося, і чи відіграв він якунебудь роль в своїй околиці під час селянських розрухів у 1902 році й далі під час революцій в 1905 та 1917 роках.

На іспити до Харкова ми з Левком Мацієвичем та Сашком Коваленком приїхали в середині серпня місяця (1900 р.).

Життя в Студентській Громаді й РУП кипіло. Майже кожен із членів громади привіз новини з своєї літньої громадської праці. Особливо багато й цікавого матеріалу про відношення селянства до наших революційних гасел привезли студенти ветеринарного інституту, колишні полтавські семінаристи, яких батьки були сільським панотцями. Вони казали, що вплив на селян наша революційна

література має величезний і попит на неї дуже великий.

Це нас дуже підбадьорило й піддало нам завзяття для дальшої роботи.

Завдяки діяльності РУП і українська студентська громада почала звертати на себе щораз більшу увагу харківського студентства й громадянства.

Тоді ж вступив до «Харківської української студентської громади» славнозвісний Іван Іванович Кирієнко, студент Харківського Технологічного Інституту. Він був, як потім ми дізналися, російським соціал-демократом, хоч і визнавав нібито себе українцем, але на засіданнях «студентської громади» зводив безконечні суперечки в справі національного питання, навертаючи нас до «наукового матеріалізму» та інтернаціоналізму.

Наскільки аналізую його поведження в Києві в році 1917, коли він був військовим комісаром при полковнику Оберучеву, і пригадую собі його «розбалакування» на зборах «студентської громади», то приходжу до переконання, що вступив він до громади з провокаційною метою в користь російських ес-деків. В організацію РУП його не допустили, бо й тоді всі ми вже відчували його нещирість.

У 1906 році він уже належав до головного комітету «Української соц.-дем. Спілки (філія російської соц.-демократії) і був проведений послом від Київщини до 2-ої Державної Думи.

В 1913 році я стрівся з ним в Іркутську, де він відбував заслання.

Ганебна й дуже шкідлива супроти українства його діяльність в Києві в році 1917 всім відома. Взагалі то був наш український «злий дух»...

14 березня 1900 року заложив у Полтаві Михайло Русов організацію РУП.

Ця організація стала одною з найдіяльніших, особливо пеерд селянськими розрухами. В Костянтиноградському повіті працював Ол. Мишта, полтавський семінарист; там він розповсюджував революційну літературу й провадив організаційну працю між селянством.

Відома також праця Гмирі, він був теж учень полтавської семінарії, син козака з Прилуцького повіту. Літом Гмиря учив дітей одного багатого козака в селі Первозванці, Полтавського повіту, біля станції Коломак Харківсько-Миколаївської залізниці. Протягом свого перебування в Первозванівці він цілком зреволюціонізував місцеве селянство.

В цій праці йому дуже допомагали селяни Лобойченко та Херувимський. Останній був дуже активний, — під час селянських розрухів був арештований і засланий у Вологодську губернію.

Багато працював між селянами студент університету Олексенко з Полтави, його звали чомусь «Дикий», він єдиний з інтелігентів був пійманий на місці при агітації між селянами та роздаванні літератури. Олексенко також був засланий на довгий час на Сибір.

Крім членів РУП між селянством багато працювало активної молоді з-поміж студентів та учнів середніх шкіл: Б. Юріїв-Пековець («Берко») та С. Веселовський, обидва сини відомих полтавських адвокатів, дуже багато розповсюдили революційної літератури, перший у Карлівці, а другий в Старих Санжарах.

В селі Ковалівці, Полтавського повіту, працював студент Михайло Попов, син поміщика того ж таки села.

В році 1901-2 організація РУП в Полтаві часто користувалася його послугами. Так у 1902 році під час мого тимчасового перебування в Полтаві на помешкання А. Кучерявенка зайшов в його відсутності місцевий поліційний пристав та розглядав його речі. В той час у А. Кучерявенка лежали дві великі валізи, повні літератури РУП, але чомусь пристав на них не звернув уваги. Коли ми повернулися з Аркадієм на його помешкання і дізналися про це, зараз же відвезли валізки до М. Попова на Монастирську вул., а самі пішли до полтавського поліцмайстра Гетінкау й з обуренням поскаржилися на пристава. Гетінкау обіцяв розслідувати справу й зробити пристава догану за його «беззаконний вчинок».

М. Попов відвіз валізки до себе в село Ковалівку. Це було тижнів за два перед вибухом селянських заворушень, під час яких ці валізки там загинули, а селяни з «вдячності М. Попову за науку» чисто розграбували й спалили паровий млин його батька.

М. Попов умер на сухоти в Каїрі.

Полтавська організація РУП, крім селянства, провадила також пропаганду ідей РУП поміж учнями середніх шкіл і робітництвом; особливо в залізничних майстернях на станції Полтава. Там ще до року 1900 у канцелярії служив Аркадій Кучерявенко і між робітниками мав багато приятелів, як от Косенко, Журавель та інші.

Полтавська організація РУП мала свою досить велику книгозбірню українських нелегальних творів, переважно з Галичини або женеvські видання. Писалися реферати для читання на конспіративних зборах на різні політичні теми. Самі видали заборонені твори Т. Шевченка, а на день 19 лютого

(скасування панщини 1861 р.) в році 1902 написав В. Кошовий проклямацію, яку видруковано в великому числі примірників. Друкувалося спочатку на гектографі, а далі в маленькій типографії, яка працювала в с. Терешках біля Полтави на хуторі гімназисток Якубовської й Покровської. У цій типографії видруковано між іншим і проклямацію «Шандрівський Страйк».

В першій половині 1900 року założено організацію РУП на станції Люботин Харківсько-Миколаївської залізниці, недалеко від Харкова. Ту організацію заложив я з телеграфістом тієї станції Петром Стешенком (братом відомого українського діяча соц.-дем. Івана Стешенка), з яким я був знайомий ще з Полтави, де жила родина Стешенків. Сам П. Стешенко в цій організації став одним з активніших членів. Крім службовців та робітників паротягового депо на ст. Люботин організація мала своїх людей майже на всіх станціях Харківсько-Миколаївської залізниці аж до Полтави. Через них розповсюджувано літературу РУП.

По селах в околицях Люботина та в повітах Богодухівському, Лебединському, Валківському нашу літературу розповсюджували робітники зі ст. Люботин, які були родом з різних сіл тих повітів і на свята їздили додому.

Всі залізничники, службовці й робітники були під революційним впливом тієї організації і розпропагандовані робітники несли ті революційні ідеї в село.

Особливо діяльним був телеграфіст Г. Бойченко, який дуже багато розповсюдив нашої літератури в околицях Валківського та Богодухівського повітів. Крім нього від люботинської організації РУП працювали у Валківським повіті: в Камишу-

ватій — В. Максименко, в Огульцях — П. Цибульник, в Ковягах — М. Манжелій та А. Ропота, на ст. Водяній Харківсько-Миколаївської залізниці — Латишов, який був там помічником начальника станції.

В тих часах, коли було влітку їдеш залізницею, то селянські діти, які пасли худобу вздовж залізниці, бігли до поїзду й кричали: «Газету, газету!...»

З вікон вагонів їм кидали часописи, а наші люди, залізничники, які вмисне їздили з тією метою, кидали їм з вікон відозви, проклямації та книжечки РУП. Відозви РУП посилялися й поштою. Звичайно ж вліті або восени розповсюджували літературу так, що наші люди ходили по степу та закладали відозви чи книжки в копи з сіном чи збіжжям.

За революційною працею не було часу для науки, тому на весні року 1901 я почував вже, що іспитів за 4-ий курс не складу й вирішив тепер їх не складати.

Написав до Кобеляк листа з запитом, чи не можна б було там улаштуватися на літо? Відповідь була позитивна і з 15/IV 1901 р. мене приділили, як практиканта до технічного відділу повітового земства.

Таким чином поїхав я знову до моїх Кобеляк, але вже тепер не як політичний засланець, людина під поліційним доглядом, а офіційно — земський урядовець.

Через два місяці по відході зі служби повітового техника інженера Кржижанського я заступив місце його, вже як повітовий технік з платнею 120 карб. місячно.

В Кобеляках так пробув я аж до 24/X. 1901. Добре службове положення й матеріальна за-

безпеченість дозволили мені розвинути там і діяльність революційну.

По мому приїзді до Кобеляк знову там був zorganizований драматичний гурток, а для своїх вистав ми вже самі збудували свій літній дерев'яний театр і з великим успіхом грали там ціле літо.

Та на цей раз театральна діяльність мало вже мене цікавила. Поруч з театром zorganizовано там групу РУП. Близько до тієї групи стояли, крім вичислених давніше, ще І. Яновський, Іван Ключів (опісля провокатор), І. Войнаховський та полтавські гімназисти старших клас, які в той час перебували в Кобеляках, а саме: Віктор Андрієвський, Василь Базілевич, Олекса Червоненко (син місцевого станового поліцейного пристава), Олександр Іваницький, Олександр Колчевський та інші.

Найактивнішим між ними був Віктор Андрієвський. Хоч між нами була на ті часи досить велика різниця в літах, але ще й тоді нас лучила щира приязнь. Він видавався старшим своїх літ, був завжди солідним і вже тоді справляв враження переконаної людини; між своїми товаришами по гімназії користувався великим авторитетом і пошаною. В. Андрієвський свої переконання доніс непорушними аж до останнього часу і, перейшовши нашу національну завірюху, остався тією ж цілою натурою, безкомпромісовою й відданою ідеї сутонаціонального змісту. До кобеляцької групи РУП він не вступив, бо не поділяв ідей соціалізму, а партія РУП, як відомо, з самого початку свого існування мала в собі досить багато соціалістичних дріжджів.

Після літа Андрієвський, Іваницький та Червоненко заклали в Полтаві українську гімназіаль-

ну громаду, до якої вступили: Комличенко, Перцович, Шевченко, Ющевський та Чеботарів.

Дуже милим хлопчиною був Віктор Перцович, син відомого полтавського адвоката; познайомився я з ним вже в році 1903, коли він від полтавської гімназіальної громади приїздив до мене в Харків за революційною літературою.

У мене він пробув днів два й своїм не по літах розвитком справив на мене дуже приємне враження. За короткий час я почув страшну вістку, що Перцович застрілився в Полтаві в Корпусному саду. Причини, через які наложив на себе руки цей молодий український патріот, так і zostалися невияснені. В тому ж 1903 році Колчевський виступив з гімназіальної громади й зробив писемний донос гімназіальному начальству, який спричинився до ліквідації громади.

Головою повітової земської управи був у Кобеляках В'ячеслав Бокій, а секретарем Карл Сакович.

В. Бокій був поміщиком з кобеляцького повіту (Хорішки), по освіті ветеринарний лікар. Під час свого студентства був у народовольцях і десь навіть сидів у в'язниці, був українцем і в своєму товаристві завжди говорив по-українському. К. Сакович теж уважав себе за українця, хоч походження був напів-польського. Обидва вони співчували моїй революційній діяльності. Протягом літа весь Кобеляцький повіт був буквально закиданий нашою літературою. Частину літератури я привіз із собою, а опісля брали з Полтави, або привозив її до Кобеляк з Полтави мій приятель Кучерявенко.

Наші хлопці під час базару або ярмарку ходили поміж возами та встромляли куди могли наші відозви та книжечки під солому, під сіно...

Майже в кожному більшому селі ми мали своїх людей з учителів, учительок, чи з селян, фельшерів, попівських синів-семінаристів полтавських, які провадили там агітацію й поширювали нашу літературу.

Як земський технік з обов'язку служби я їздив по всьому повіту, скрізь мав знайомих, які нам помагали в нашій роботі. До Кобеляк часто приїздив з Кременчука лікар Шарий, людина вже не молода, але дуже активна. З походження він був українцем і розмовляв здебільшого по-українському, але належав до російських соціал-революціонерів. Між ним, Бокієм, Саковичем та Раппом, директором сільсько-господарської школи в кобеляцькому повіті, був якийсь зв'язок; вони все радилися між собою в земських справах і певно провадили якусь ліберальну акцію, але мене це не цікавило. Все це товариство, і я з ними, часто їздили до Раппа; це брат відомого харківського адвоката, російського соц.-демократа Євгенія Раппа, про которого буде мова далі. Там я познайомився з учнями тієї сільсько-господарської школи й возив їм літературу РУП.

Найбільшою популярністю між селянами користувалася книжечка «Дядько Дмитро». Ця книжечка розійшлася в Україні в 10,000 примірників.

В той час революційну працю й розповсюдження літератури РУП проводили, як видно з попереднього, не лише члени партії, а й члени студентських громад та взагалі шкільна молодь. Щоб надати тій праці більше пляновості й суцільності, та поширяти революційний рух на інші студентські громади, де ще не було організацій РУП, з ініціативи харківської організації РУП в червні 1901 ро-

ку скликано в Полтаві Всеукраїнський Студентський З'їзд. Це був з черги III з'їзд представників українських студентських громад.

З Києва були: Д. Антонович і В. Козиненко, з Харкова — М. Русов і Ю. Коллард, з Петербургу — Вас. Мазуренко і Вас. Павленко, з Москви — Вол. Дорошенко.

Хто саме був з Томська, не пригадую. В з'їзді брало участь також багато студентів та іншої революційної молоді, яка в той час перебувала в Полтаві.

Присутні обмінялися думками, обговорили питання чисто студентські, організаційні, а потім перейшли на питання революційної праці, а саме до програми й тактики партії РУП. Революційна українська молодь не хотіла брати взірців з московських партій і полишила вироблення сталої програми на ближчі часи, коли вже погляди молоді більш-менш сформуяться, але щоб це прискорити, з'їзд висловив побажання, щоб партія РУП зачала видавати свій партійний орган, на сторінках якого можна б було висловлювати свої думки. Таким чином вироблявся б партійний світогляд і підготовлювалася б партія до прийняття сталої програми. Поки ж що головною точкою була: «самостійна демократична українська республіка», а засобом — «викликання революційного руху». Вирішено було, що більші організації РУП, як от Харківська, Київська, Полтавська будуть називатися: «Вільна Громада РУП», а менші комітетами, групами. Засідання цього III студентського з'їзду відбувалися в помешканні Олександра Русова, який був завідателем статистичного бюро Полтавського Губерніяльного Земства.

В той час вступив до партії РУП і Андрій Жук, який тоді служив у тому ж статистичному бюро. Він став постійним співробітником партійних органів і весь час існування РУП був одним із найбільш активних її членів.

Відгукуючися на бажання студентської революційної молоді, партія РУП почала видавати в Чернівцях свій партійний орган під назвою «Гасло».

Перший склад редакції був такий: Д. Антонович, П. Канівець, Є. Голіцинський та Вол. Козиненко. П. Канівця та Є. Голіцинського невдовзі заарештовано, Козиненко виїхав, повіз кудись свого хворого брата, й друге число редагували вже Д. Антонович та М. Ткаченко. Але М. Ткаченко також був скоро арештований і Д. Антонович залишився сам. Спороадично допомагав йому М. Русов під псевдонімом М. Тоцький, що провадив у «Гаслі» огляд соціалістичного руху в Західній Європі.

В пізніших споминах про М. Русова знаходимо, що він був соціал-революціонером. Це твердження неправдиве, Михайло Русов ніколи не був ані соціал-демократом, ані соціал-революціонером. Програму С.-Д. він вважав занадто інтернаціональною й ортодоксальною, а програму С.-Р. за національно-московську течію в соціалізмі, яка зі своїми «общинами» не була для України відповідною. Він уважав потрібним у постійній роботі та боротьбі випрацювати свою оригінальну українську течію в соціалізмі.

Після з'їзду я знову повернувся до Кобеляк. Протягом усього літа ми провадили свою роботу з великим успіхом. Здається, не було ні одного хутора, не кажучи вже про села, де б не побував наш «Дядько Дмитро».

Впочатку осені сидимо ми якось одного вечора з Олексом Маляровим у мене дома, коли, чуємо, відчиняються двері з вулиці до передпокою й щось там задзеленькало. Не встиг я дійти до порогу, коли ось входить до кімнати жандармський офіцер, за ним жандармський унтер, а далі знайомий нам поліцейний надзиратель (квартильний) міста Кобеляк. По звичайних запитаннях перевели вони трус, але нічого нічого не знайшли. Квартира була «студентська», кімната й передпокій, тому довго й шукати не прийшлося. Запитали:

— Чи є кухня чи комора?»

— Нема!»

Ще щось спитав офіцер і сказав мені, щоб завтра нікуди з Кобеляк не виїздив, бо буде мати до мене діло. Це був відомий жандармський ротміст Верещагін, такий плюгавенький, з чорненькими вусиками до гори, нашим полтавцям він добре дався в знаки.

На другий день з 9 години ранку й до пізнього вечора тяглося слідство. Верещагін перепитав усіх наших хлопців, але нічого не допитався. На випадок жандармського «нальоту» ми всі заздалегідь змовилися відповідати на запитання коротко. Будуть питати про знайомства, відповідати: «Не знаю, не пам'ятаю, не пригадую собі, щоб де такого зустрічав». Коли спитають що за літературу РУП, то відповідати: «Не чув і ніколи нічого подібного не бачив!»

Так крутив він наших хлопців, але без наслідків. Тоді взявся за різних свідків. Теж нічого. Нарешті покликав мене. Дуже чемненько запросив мене сісти, запропонував цигарку. Я відмовився, бо не курю. Тоді зачав питати мене, що я тут у Кобеляках роблю, чи знаю, що за нелегальну лі-

тературу і т. д. Я йому відповів, що служу в земстві повітовим техніком, за літературу таку нічого не знаю, не чув, щоб хто її одержував і сам не бачив. Тоді він мені каже:

— «Чи не маєте ви тут якихнебудь ворогів, щоб на вас могли зробити донос?»

Кажу йому, що я ворогів тут не маю, з усіма живу добре.

Тут входить жандармський унтер і заявляє, що ротмістра хоче бачити предсідатель земської управи п. Бокій. Ротмістр тоді звертається до мене й каже, що більше нічого від мене не потребує, перепросив за турботи й попросився зі мною. Я вийшов до передпокою, коли бачу — там чекають Бокій і Сакович. Вони вже думали, що мене заарештували й прийшли визволяти.

Ротмістр ввічливо їх покликав. Довго вони там сиділи. Потім мені розказали, що вони посвідчили, що добре мене знають, що це якесь непорозуміння, якийсь «ложний донос», що все моє життя тут перед очима у них, а від мене особисто ніколи не чули нічого негожого. Що я люблю театр, добрий його організатор і що вся молодь занята тим театром і не має часу на якісь там «дурниці», а завдяки йому, Коллардові, місто має «культурну розвагу» і таке інше. Нарешті, що вони ручаться за мою політичну бездоганність. Тим жандармерія була задоволена й від'їхала з Кобеляк.

Бокій і Сакович взяли з мене слово, що ми припинимо бодай тимчасово, свою роботу, а взагалі будемо обережні.

Цєю жандармерською візитою були ми страшенно здивовані, — жандарм ставляв нам такі запитання й про такі речі, які міг знати тільки хтось нам дуже близький. Підозріння впало на Івана

Яновського, котрого старший брат був урядовцем повітового поліційного управління в Кобеляках. Насіли ми на нього. Хлопець божився, що нічого братові не казав, та хоч би брат щось і підозрівав, то він ніколи б такої мерзоти не зробив. Справді, його брат, Василь, був дуже гарна людина й належав до нашого драматичного гуртка, як рівнож і його жінка, що була добра співачка.

Хто зрадив нас, виявилось згодом. Один із наших співробітників, Іван Ключів, який виконував деякі доручення що до розповсюдження нашої літератури, скоро після трусу у мене переїхав до Полтави й поступив на службу в управління місцевої поліції. Товариші наші в Полтаві за ним стежили.

Коли я приїздив до Полтави, то з Аркадієм Кучерявенком ми заходили до Ключєва, так нібито ми ні в чім його не підозріваємо. Якось раз ми зайшли до нього, а його не було дома. Ми переглянули на його столику книжки і нам попалася до рук його записна книжечка. Там ми побачили кілька агентурних заміток. Між іншим замітку, де він докладно занотував дати шпiонажі за помешканням російського письменника Короленка. Ми зразу ж пішли від нього геть. Все стало ясно, і ми оповістили про це товаришів, а з Ключєвим припинили всякі особисті відносини.

Через 17 років після цього, а саме в році 1918, коли вступила Директорія в Київ, до мене, як до керуючого міністерством шляхів, запросився на авдієнцію Ключів. Про існування Ключєва, нашого зрадника, я вже цілком забув. Коли входить він, той самий. Я своїм очам не вірю. Так, він.

— «Почув, каже, що ви заняли такий високий пост, прийшов привітати вас!»

— Що ви тут робите?» — питаю його.

— «Служу, каже, в міністерстві внутрішніх справ».

«Так», кажу йому, «після того, що ви зробили в Кобеляках, після того, що ви продовжували свою ганебну роботу в Полтаві, вам нема місця не тільки в українських установах, але й на українській землі. Прошу вас лишити мене!»

Він вийшов, не промовивши ні слова, а я зараз же телефоном повідомив про це керуючого Міністерством Внутрішніх Справ п. Абрамовича, але простежити, що зроблять з Ключевим не було часу, бо перед нами стояли тоді тяжкі завдання, важилася сама справа: бути, чи не бути українській державі. Незабаром від'їхав я на перебудову галицьких залізниць.

Хоч так щасливо для нас у Кобеляках минулася та жандармерська візита, але провадити далі там революційну діяльність я вже не міг, бо за кожним моїм кроком стежили; тому останній час у Кобеляках я проводив здебільшого в товаристві В. Бокія, К. Саковича, М. О'Конор і моїх ближчих товаришів М. Кирєїва та О. Малярова, співробітників по службі в земській управі. М. О'Конор це був рідний брат В. О'Конор-Вілінської, дуже симпатична людина, тепер уже небіжчик. З огляду на те, що я вже скоро мусів від'їздити до Харкова, Земська Управа покликала його після мене на повітового техника й я потроху передавав йому справи.

VI.

(Селянські розрухи в 1902 році. Перший партійний з'їзд РУП. Два світогляди. Розкол в РУП).

24 жовтня 1901 року покинув я Кобеляки і вже ніколи не довелося мені туди повернутися. Організація, яку я там залишив, провадила далі нашу роботу. Декілька разів за літературою до Харкова приїздив Дмитро Маляров, а з Костем Струцем я мав побачення в Полтаві. Крім розповсюдження літератури способами, про які я писав раніше, кобелячани ширили її по селах через свідомих книгоношів. Це були продавці легальних книжок, ходили від села до села та продавали книжки або міняли за яйця, борошно й т. ін.

1905 році, під час першої російської революції, кобеляцька організація РУП відіграла значну роль. Всі віча (мітінги) як у повіті, так і в самому місті Кобеляках пройшли під проводом наших людей. Зате по ліквідації заворушень Струць, обоє Малярови й Ліза Олексенко були заарештовані і довгий час просиділи у в'язниці.

Повернувся я до Харкова в середині листопада. Протягом 1900 та 1901 років було там кілька студентських страйків та вуличних демонстрацій. Ці демонстрації підтримувалися робітниками і, навпаки, робітничі демонстрації проходили при участі всього харківського революційного студентства. Часто приходило до поважних сутичок з поліцією та з козаками.

(Зліва направо): Ю. Коллард, О. Коваленко (стоїть), Л. Мацісвич. Напередодні революції 1905 р. в Севастополі.

Восени 1901 року україножерна й чорносотенна газета «Южний Край» святкувала свій ювілей. Увечері під час бенкету у Юзефовича, де зібралася вся чорносотенна сметана Харкова, студентство улаштувало перед будинком редакції на Сумській вул. обструкцію. Зійшовся туди тисячний натовп студентства і робітництва. Присутні озброїлися камінням і нараз усі вікна в будинку були повибивані. Закуплено було у всіх ближчих крамницях увесь, який лише там найшовся атрамент: чорний, синій, червоний й пляшки полетіли на стіни будинку. За кілька хвилин по стінах текли цілі потоки різнобарвного атраменту.

Демонстранти увесь час свистіли й вигукували на адресу Юзефовича різні лайки. Мабуть, у такій ситуації не дуже добре себе почували гості пана Юзефовича. Скоро прибув сильний відділ кінної поліції й нас розігнали.

На ранок з великою цікавістю ходили ми дивитися, як лазили там по драбинах робітники, які білили стіни, а склярі вставляли повибивані шибки.

РУП поширила вже тепер свою діяльність на всю Україну. В самому Харкові й на провінції закладалися партійні організації. Мої люботинці мали зв'язки з селянами в Лебединську, Богодухівську та Валківському повітах. Сам Люботин просто кипів.

До Люботина я частенько наїздив, але сам інтензивно працювати в той час не міг, бо мусів доганяти науку та заробляти гроші лекціями собі на прожиття та допомагати матері, бо після страйку 1899 року я, яко «неблагонадійний», був позбавлений державної стипендії, яку мав перед тим.

Револуційний рух захопив українське селянство, наша революційна література читалася в селі з величезним захопленням, а брошурка, яка попала в село, переходила з хати в хату, з рук до рук. За 2-3 тижні в такій книжечці вже мало що можна було прочитати, так вона була заялозена руками. Мені попалася раз брошурка «Дядько Дмитро» після деякого перебування на селі, то вона була така чорна, як земля, але сторінки були всі й не подерті. З того було видно, як обережно поводяться селяни з нашою літературою й сторінки з книжечок на цигарки не видаляють.

Агітація впала на добрий ґрунт. Економічне становище нашого селянства було безвихідне. Недостача землі під посіви й пасовиська ставляла селянина в повну економічну залежність від поміщика, який брав з селянина дуже високу арендну плату, що в деяких місцевостях доходила до 20 карбованців з десятини. Селянство опинилося в жахливому матеріальному становищі, тому щораз частіше приходило до дрібних непорозумінь та сутичок між селянством та дідичами, а в березні 1902 року спалахнули селянські розрухи по всій Україні. Найбільшої сили ці заворушення набрали в Костянтиноградському повіті на Полтавщині та в Валківському пов. на Харківщині.

У Валківському повіті на агітації працювала люботинська організація РУП, а в Костянтиноградському літературою РУП для агітації користувався партизанський гурток під проводом Олексенка та Губарьова. Це вже під час самих повстань. Закінчилися вони в квітні і за цей час було розгромлено понад сто більших економій.

Розрухи селянські були величезною несподіванкою для місцевої влади, а ще більше для петербурзього уряду.

Директор Департаменту Поліції А. Лопухін у своєму звідомленні про ці розрухи пише, що заворушення були грандіозні, що уявляли вони «досі небувале явище» й що «власті стратили голову»⁸).

Причини розрухів А. Лопухін (це був один із розумніших адміністраторів) бачить в економічному становищі села та в незвичайно вмілім доборі книжок, які були ширені серед селян. Далі каже, що селянам роздавано друковані в Галичині українською мовою книжки, які малювали економічну нерівність та нерівність перед законом, байдужість до селянства та самоволлю властей, тягар податків і т. ін. А разом показувався вихід і шлях до боротьби з усім тим. А. Лопухін пише далі, що злочинні книжки ширилися в народі в великій кількості й читалися з незвичайним зацікавленням.

І правда, ці розрухи були, так би мовити, прологом українського визвольного руху в рр. 1905/6 і 1917/18.

В 1903 році часопис «Іскра», орган російських С-Д. писав: «Як снігом було засіяно їхніми (РУП) листками Україну. З вікон вагонів, пішки, на велосипедах (роверах), проїжджаючи сотні верстов на селянському возі, розвозили й розкидали насіння протесту українські революціонери. Щось нове, незвичайне освітило давно приспану, відсунену від політичного життя країну... Селянин з великим заці-

⁸) В. Дорошенко, «Рев. Укр. Партія», Львів 1921, ст. 13 (прим. Ю. К.).

кавленням взявся за кинуту йому літературу, його власною мужицькою мовою писану».

Після тих селянських розрухів були заведені на селах кінні поліційні стражники, яких почасти утримували поміщики своїм коштом у себе в економіях. Офіційне урядове оголошення писало, що ці стражники заведені: в цілях охоронення в селах благочинія, спокоєвства и порядку».

Селянські повстання царський уряд здавив, а селян жорстоко покарав. Особливою жорстокістю прославився харківський губернатор, князь Оболенський, який сам виїздив на місця повстань і в своїй присутности провадив езекуції селян.

Хоч ці повстання й були скоро здавлені, проте вони мали величезне моральне значіння. Селянська маса була вся зреволюціонізована, надто тими репресіями, що їх ужив проти селянства уряд.

Російські революційні партії були тими повстаннями страшно здивовані. Вони вважали селянство, особливо ж українське, яке було заможніше за московське, буржуазним, тому нездатним до революційних виступів.

Російські соціал-демократи зовсім селянством не займалися, а соціялісти-революціонери, хоч у своїй теорії й спиралися на селянстві, але в дійсности нічого спільного з селянством, особливо ж українським, не мали, бо українського села і його мови не знали.

Селянство російської мови не розуміло й вважало її мовою панською, а тому, хто підходив до нього з тією мовою, або не довіряло, або й зовсім його боялося. Коли ж РУП заговорила до селянина його рідною мовою, то без великих труднощів захопила його під свій вплив.

Російських есерів це особливо занепокоїло, бо через те підупала їх повага й вимикався їм з-під ніг ґрунт для їх праці в Україні. Тоді, щоб підняти свій авторитет та перебрати повстання на свій рахунок, вони організували замах на князя Оболенського. За знаряддя для виконання цього атентату взяли українця — Хому Качуру, харківського робітника. Атентат зроблено в саду «Тіволі» в Харкові під час вистави трупи М. Садовського.

В перерві між діями, коли Оболенський вийшов подихати свіжим повітрям (діло було в літі 1902 р.), підійшов до нього Качура й кілька разів стрілив в нього з револьвера.

Качуру зразу ж схопили, але він не переставав стріляти. Та Оболенського він не влучив, тільки одна куля влучила в ногу харківського поліціймейстера Безсонова, який разом з іншими кинувся на Качуру; вони звалили його й відняли від нього револьвер.

Тоді переведено великі ревізії між ес-ерами в Харкові й арештовано соц.-рев. Гершуні, який вчив Качуру в лісі біля Деркачів під Харковом стріляти з револьвера.

Гершуні засуджено на 20 років каторжних робіт, але він утік звідти; його вивезли в бочці.

Військовий суд у Харкові восени того ж року засудив Качуру на кару смерти, але Оболенський, перестрашений усім тим і боячись помсти з боку революціонерів, витпросив у царя зміну кари повішення на вічне заслання на каторгу.

Вільна громада РУП в Харкові з приводу того засудження видала восени 1902 року відозву, в якій пояснювалося, за що «відважний герой-робітник Хома Качура» стріляв до князя Оболенського.

Але хоч цим своїм чином ес-ери, може, й переконали суспільство, що селянські розрухи справа їх рук та жандармерія добре знала хто був справжнім спричинником селянських бунтів. Тільки членів Вільної Громади РУП і «Харківської студентської громади» з приводу селянських розрухів не арештовано.

РУП була ще партією молодого, свіжою; ми всі добре знали один одного, тому провокатори не могли до нас закрастися. Але ми зразу почули, що стежать за всіма студентами українцями. Шпики стали ходити за нами «по п'ятах», але нікого з членів Вільної Громади РУП і «Харківської студ. громади» з приводу селянських розрухів не арештовано.

Ще впочатку року, а саме 13 лютого 1902 р. першим з членів РУП був арештований Боніфатій Камінський разом з 15 студентами по підозрінню в «намірі урядити демонстрацію 19 лютого» в день визволення селян з кріпацтва.

Перша половина року 1902 була дуже неспокійна: було кілька часткових студентських страйків, вуличних демонстрацій і т. ін. Екзамени нам знову відложили на осінь. Тому ми з О. Коваленком на літо лишилися в Харкові й готувалися до іспитів на 5-ий курс. Іспити ми склали щасливо й знову пірнули у вир революції.

«Вільна Громада» РУП в Харкові в цім році видала й розповсюднила багато проклямацій.

Через служачого адвокатської канцелярії М. Міхновського, на ймення Федір (прізвище забув) розповсюджено багато відозв у селі Веселому, Харківської губ., звідкіля він був родом, далі в сусідньому селі Рубіжному та інших. Ні однієї з тих проклямацій нема в нашому розпорядженні. Федора

зукраїнізував М. Міхновський, а «притяг» до РУП та соціалізму Андрій Жук, що також працював у тій канцелярії.

В ч. 1 «Гасла» за 1903 рік є допис про село Веселе, де говориться, що «Вільна Громада» РУП розвинула в тих околицях живішу агітацію». На Різдво випущено й розповсюджено сто примірників проклямації про бойкот тамошньої економії. Всі ті проклямації друкувалися в моїм помешканню.

Хоч і віддавав я революційній праці багато часу й енергії, але тепер ця діяльність не давала вже мені стільки морального задоволення, як давніше. Друга половина 1902 р. пройшла у внутрішніх суперечках всередині партії. Зараз же після студентського з'їзду в Полтаві вліті 1901 року почали чути голоси про незадоволення з такого несталого положення партії — без програми.

Обговорення програми на сторінках «Гасла» вважали мальконтенти непродуктивною витратою часу. Почувався в цім вплив російських революційних партій, а також бажання декого з наших товаришів захопити позиції тих партій в рядах міських робітників, між якими революційна праця була легшою й давала нібито скоріші наслідки.

Праця лише на селі вже не задовольняла тих українських революціонерів, не зважаючи на те, що наслідки її, як то показали селянські розрухи 1902 р., були просто величезні. Одним словом вони захотіли нараз захопити все в свої руки.

Далі почали говорити, чи не простіше використуватися готовим та скоординувати свою працю з працею російських «товаришів»; що там є вже, мовляв, готові соціалістичні програми й тактика, а ми мусимо це все ще творити та й навіщо принципо-

вим питанням «Самостійної України», так би мовити, «дратувати гусей» і ставляти непотрібні перешкоди до того зближення й т. ін.

Російське виховання тих товаришів і їх природжене москвофільство давали себе знати, а «Самостійна Україна» вже їх потроху муляла. Як тільки на сторінках «Гасла» приступили до вироблення програми, то зразу ж почалося «лукаве мудрствованіє»; виставлено замість тези: мета — «Самостійна Україна без хлопа й без пана», тезу: мета — ніщо, рух — усе! Себто, під час самого революційного руху й запровадження організації та *мета* може бути або звужена, або розширена, а також і шляхи досягнення в міру потреби можуть мінятися. Мовляв, — усе залежить від успіху самого революційного руху.

Таким чином починалася крутанина й дипломатичне оминання раніше поставленої мети: «Самостійна Україна, єдина-нероздільна».

Поволі стали щораз упертіше говорити про соціалізм, соціалістичний устрій і ось на сторінках «Гасла» появляється вже роз'яснення, що нібито нашу політичну мету треба розуміти, як «Самостійну Україну з широко розвиненим соціалістичним державним устроєм».

«Гасло» ставало потроху, як тоді казали, на ґрунт «західно-європейського демократичного соціалізму» й тактику соціал-демократичної партії трактувало як найпоступовішу тактику революційної боротьби.

На місцях почалися суперечки в РУП. Одні стояли за соціалістичні гасла, другі відстоювали позиції національно-українські. Все це вносило дезорганізацію й розклад у партію.

Для об'єднання партійної діяльності в грудні 1902 року скликано в Києві I. партійний з'їзд з представників «Вільних Громад». Від Харківської був Д. Антонович, від Київської Є. Голицинський, від Полтавської М. Кохановський, від Лубенської Групи М. Порш та від Редакційного Комітету В. Козиненко.

З'їзд одобрих напрям «Гасла» та його соціалістичні «зальоти», але почувалася відсутність видавництва для села.. Тоді ухвалено видавати спеціально для селян популярний орган «Селянин», та утворити за кордоном для переведення різних технічних справ партії так званий «Закордонний Комітет». Рішено також вибрати Центральний Комітет, який мусів пильнувати^{8а}), «щоби в акції цілої партії була певна єдність і єдностайність, щоби сполучення всіх революційних і соціалістичних груп у Революційній Українській Партії представляло собою справедливую внутрішню єдність гуртків і осіб, одушевлених одними ідеями, однаковими завданнями і згодившихся на єдностайне поступовання.

Центральний Комітет обібрано в такім складі: Д. Антонович, Є. Голицинський і В. Козиненко. З'їзд і Центральний Комітет не спричинилися до об'єднання партії і примирення обох течій: чим більше «Гасло» стає на ґрунт соціалістичний, тим більше на місцях загострюються суперечки.

До найгострішого конфлікту прийшло у нас в Харкові, так би мовити, в місці народження РУП. Одна, більша, група наближенням до соціалістичних російських партій мала надію, як казав я рані-

^{8а}) Звідомлення «Гасла» 1903 р., ч. I, ст. 3. (Прим. Ю. Колларда).

ше, відвоювати їх позиції серед міського пролетаріату України. А що росіяни, яко представники пануючої нації, ставилися до недержавних націй вороже, то щоб улегшити порозуміння з ними і щоб дати можливість переходу членів російських революційних партій до РУП, наші марксистські неофіти почали національне питання усувати на задній план; вони уважали своїм завданням зробитися масовою політичною організацією, хоч би й за ціну нехтування національного питання.

Друга, менша, частина керувалася в своїх теоретичних міркуваннях отсим: Як говорять статистичні дані, пролетаріату в повному значінні цього слова у нас на Наддніпрянській Україні було в порівнянні до всієї людности не більше 1%, бо всього кваліфікованого робітництва нараховувалося до 225,000 на 25 мільйонів всієї української людности. Причому той пролетаріат на $\frac{2}{3}$ складався з чужинців — москалів, поляків, жидів тощо, і хіба тільки $\frac{1}{3}$ пролетаріату була української народности.

Селянство становило 74% всієї людности, з того безземельного було біля 10% всієї людности, а решта, 64% малоземельного. Але це безземельне селянство в більшості мало свої хати, сяку-таку худобину й інвентар, а землю арендувало в поміщика. Коли ж незначна частина селянства і працювала десть на цукроварні або у поміщика, як наймити, то така праця не була сталою, а тільки сезонною, або побічним заробітком. Наше безземельне та малоземельне (від 2 десятин на душу) селянство не мало пролетарської психіки, бо мрією кожного селянина, навіть безземельного наймита, було придбати собі у власність землю та її загосподарувати.

Під національним оглядом населення в Україні ділиться так: українців — 75%, москалів 13%, жидів 8%, решта 4% поляків та ін.

Тому матеріал, на який може опертися революційний рух, це безумовно безземельна й мало-земельна селянська маса, а міський пролетаріат може бути хіба авангардом революції. Маса селянська була українська і нема жодної логіки та й несправедливо ігнорувати національне питання задля 1% чужого національного або зденаціоналізованого пролетаріату. *Коли пролетаріат зацікавлений в революції й хоче підтримки селянства, нехай сам українізується.*

Крім того науково-статистичні досліді останніх часів вбачали, що велико-господарські маєтки мали тенденцію до роздроблення й таким чином капіталізація сільського господарства не передбачалася. Тому марксистської теорії, яку можна було б ще виправдувати в індустрії, не можна приложити до сільського господарства.

Наша праця на селі мусить провадитися по лінії національного освідомлення селянських мас і приєднування їх до національно-революційного руху, який при перемозі над існуючим політичним ладом створить ліпші політичні умови життя для українського народу й облегшить дальшу його боротьбу за досягнення економічні.

І це на погляд тієї течії є єдина праця на часі, а всякі відхили в бік марксизму шкідливі: вони розбивають наші сили й становлять непродуктивну витрату часу й нашої революційної енергії.

Між частиною фабричних робітників партія повинна розвинути також свою діяльність з метою організування української частини робітництва в

свої національні організації, в пристосуванні до особливих умов робітництва та до відносин між українським селом і містом.

А взагалі ця група стояла на тому становищі, що від Росії треба якнайбільше відмежовуватися. Росія економічно нічого Україні не давала, а навпаки використовувала Україну як культурно, так і економічно, визискуючи її як колонію на користь центру. Ця експлуатація спричинила в Україні: стримання розвитку продукційних сил, ослаблення економічного зросту та культурну й національну деморалізацію українського народу.

Росія з України мала прибутків удвоє більше, як видавала на Україну. Прибутки з України в бюджеті Росії становили 20% всього прибутку бюджету Російської імперії, а видатки на неї виносили ледве 11%.

Тому ми, меншість, стояли на тому погляді, що українці мусять боротися одночасно як за соціальне, так і за національне визволення. Але наші непогодження з другою групою були глибшими, як то на перший погляд здавалося; вони полягали, як тепер те все аналізую, в різниці двох світоглядів: ідеалістичного і матеріалістичного, які тоді почали в нас вироблятися. Зміст цих двох світоглядів такий:

Матеріалістичний світогляд полягає в тому, що нібито історія людства залежить від природних умов, господарсько-економічних та географічно-кліматичних, себто від *матерії*. Особа в історії людства значіння не має. Особиста воля не має також ніякого значіння. Змінити щось в історично-господарському процесі людська воля не може. Капітал зростає й централізується, а коли досягне та централізація найвищого ступня, то само собою насту-

пить кінець буржуазно-капіталістичному устрою. Коли згинуть менші господарства, а також *менші нації*, то це й приблизить людство до соціальної революції, — себто до «Царства Божого на землі». Що торкається економічного питання, то воно формується так: «примусова праця й примусовий пайок».

Світогляд ідеалістичний, якого симпатиками були ми, полягає в тому, що людська свідомо воля — велика двигаюча сила в історії. Людська жива воля керує нами, а не мертва природа. Тому ми стоїмо за волю особи, громади, нації. А в економічному відношенні наш принцип: «вільна праця й право на здобутки нашої праці».

Таким чином перша група — група більшості — йшла за марксистами соціал-демократами, ми ж наближалися у своїх послідах до соціалістів-на-народників. Але російські соціал-революціонери не могли нас задовольнити, бо мали в собі стільки специфічно-московського, що цілком не відповідало господарським умовам життя нашого народу; тому прийняти програму російських соціалістів-революціонерів ми не могли, своєї ж української програми, яка відповідала б тому світоглядові — ми ще тоді не спромоглися витворити.

Драгоманівцями ми також не були, бо хоч і поділяли соціал-народницький світогляд, але не могли погодитися з його політичними тезами відносно устрою російської держави, як «Вільної Спілки» всіх народів Росії, себто не могли визнати федерацію.

В кінці 1902 року на помешканні О. Коваленка відбулася дуже нервова збірка харківської «Вільної Громади» РУП. На той час з Севастополя приїхав Левко Мацієвич, а з Києва Дмитро Антонович,

які й були присутніми на тому зібранні. З присутніх — до марксистської групи належали: Д. Антонович, П. Андрієвський, Г. Благів, С. Андрієвський та А. Жук, до соціал.-народницької: Л. Мацієвич, О. Коваленко та я. Не пам'ятаю добре, чи був тоді там Б. Мартос⁹). Також не було М. Русова, бо в той час він уже від'їхав закордон. Якщо був би Б. Мартос, то він належав би до першої марксистської групи, а коли б там був присутній М. Русов, то він держав би з нами.

Дискусії велися з великим запалом, особливо гарячилися Л. Мацієвич та О. Коваленко. Я ж цілком поділяючи погляди національної групи, був стриманий і старався зайняти примиряючу позицію, бо був проти такого загострення справи й також добачав до деякої міри в тому мотиви особистого характеру з боку Л. Мацієвича, яко людини дуже амбітної. Я боявся, що діло може скінчитися повним розривом, а продовжувати нам працю самостійно в такому малому числі, в якому ми залишилися б, уважав неможливим.

Дебати тяглися дуже довго, але ніхто не переконав один другого, кожна група лишилася при своєму погляді. Тоді Л. Мацієвич і О. Коваленко рішили вийти з тієї «Вільної Громади» й заложити окрему «II Вільну Групу» РУП в Харкові.

Пропонували мені пристати до них, але я відмовився, бо не бачив у тому ніякої рації, крім розбиття сил. Мені було шкода виходити з організації, на скріплення якої поклав стільки років і праці. На інтернаціоналізм більшості я дивився тоді, як на тимчасовий блуд, і вірив у те, що коли вся

⁹) Мартос не був; сидів у Вовчку на Лубенщині. (Прим. Ю. Колларда).

та «публіка» стане ще ближче до народу, то при практичній праці в українській народній масі мимоволі мусить знову прийти до вирішення національного питання, а то в душі «Самостійної України». Поки що зостаються мова українська, праця на українському селі й поміж українським робітництвом. Нарід, коли прозріє, сам скаже своє слово, незалежно від інтелігентсько-революційних експериментів. Так міркував я тоді.

Л. Мацієвич та О. Коваленко від «П Вільної Громади» РУП рішили випустити відозву і за обґрунтуванням національно-революційних тез звернулися до М. Міхновського. Він написав проєкт, але той проєкт Коваленко й Мацієвич переробили, бо проклямація, написана в тому душі, здавалася їм за націоналістичною. Тексту її, на жаль, не збереглося. Л. Мацієвич скоро після того від'їхав на місце своєї служби до Севастополя, де, по скінченню Харківського Технічного Інституту в році 1901, він працював як корабельний інженер на будові якогось панцирника.

Що торкається Дм. Антоновича, то до 1902 року він не виявляв нахилу до марксизму, навпаки завжди стояв на ґрунті національним, про що якнайліпше свідчить брошура «Самостійна Україна», яка була видана по його ініціативі, інакше ця книжечка світу не побачила б. Пам'ятаю дуже добре також одну розмову з Д. Антоновичем. Колись ми разом верталися з однієї збірки нашої «Студентської Громади». Це було в кінці 1901 року. На тій збірці з неймовірною упертістю Ів. Кирієнко «розводив ахінеї» про новітні соціалістичні теорії, про інтернаціоналізм пролетарського руху і т. ін. З його розмови ми відчували, що він «кудись гне», але чомусь не домовляє. По дорозі я запитав Анто-

новича, що «від нас хоче отой Кирієнко?» Та сказав, що від його промов відгонить якоюсь провокацією. Д. Антонович відповів мені, що: «Бачите, він стоїть на принципі *наукового матеріалізму* й хоче нам його накинати». Це було сказано таким тоном, з якого було ясно, що Д. Антонович цілком не поділяє того принципу. Та й на зборах він виступав як гарячий опонент і противник думок Кирієнка. Рік же 1902, перебування Д. Антоновича в Києві, цілком змінив його напрямок і приїхав він до нас у Харків в кінці 1902 року вже як сторонник ідеї марксизму.

Суперечки в РУП перенеслися й на зібрання «Харківської Студентської Громади», але в «Громаді» більшість вже була по боці національно-революційнім.

Комітет, себто президія Громади, який складався в більшості з РУПівців напрямку марксистського, побачивши це на першому ж зібранні після зборів РУП у О. Коваленка, довгий час не призначав зборів «Студентської Громади» під тим приводом, що нібито не можуть знайти помешкання. Коли таким чином не було зібрання щось на протязі більше місяця, О. Коваленко звернувся до Д. Антоновича, як до фактичного голови «Громади», з ультимативною вимогою призначити зібрання. Д. Антонович пообіцяв це зробити.

Почекавши ще два тижні, Коваленко написав другу відозву від «Харківської Студентської Громади» в дусі «націоналістів», потім на аркуші паперу написав два запитання:

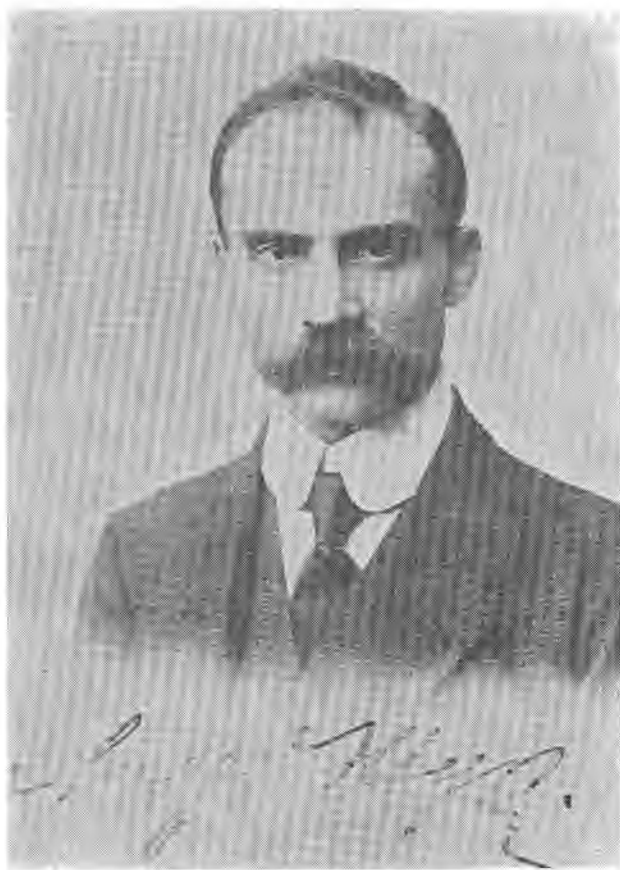
1. Чи вважають члени «Української Студентської Громади» з огляду на те, що Комітет Громадський не може зібрати «Громаду» уже на протязі

1½ місяця, можливим виявити діяльність «Громади» поза зборами.

2. Чи ухвалюють для надрукування й розповсюдження залучену прокламацію.

З цим він обійшов членів «Громади» і зібрав багато позитивних підписів. Потім пішов до Дмитра Антоновича, але балачка О. Коваленка з Д. Антоновичем кінчилася нічим, вони тільки посварилися й розійшлися, а О. Коваленко видав цю другу прокламацію також від «II Вільної Громади» РУП. Цим діяльність тієї «Громади» і скінчилася, а О. Коваленко скоро, після скінчення інституту, з початком літа цього 1903 року, також відїхав до Севастополя, де вступив яко «вольноопреділяюційся» до морської фльоти для відбуття військової повинности, а потім там і зостався, як інженер-механік аж до повстання на «Потьомкіні».

Але найбільшою марксистською ортодоксальністю визначився Київський Комітет («Вільна Громада») РУП. В тому ж 1903 році він склав «проєкт» програми РУП, котрий в імени ЦК був видрукований в «Гаслі» (соц.-дем. програма Поссе), але він так проєктом і зостався.

Андрій Жук у старшому віці

VII

Заснування «Української Народньої Партії (УНП) та «Української Радикально-Демократичної Партії (УР-ДП). Праця РУП в Харкові по розколі. Провакація Доброскока. Заснування «Організаційного Комітету Службовців залізниць Півдня Росії».

В «Українській Студентській Громаді» в Харкові, з початком 1903 р., суперечки на тім же самім ґрунті загострювалися й загрожували їй розпадом.

Частина «Громади» з нахилом марксистського напрямку мала свого ідейного провідника в партії РУП, а що торкається національно-думаючої групи, то вона опинилася — на роздоріжжі.

Щоб спасти для національного руху цю частину «Громади», М. Міхновський та Ол. Росторгуєв, який був у Міхновського помічником (концепієнтом по галицькому), задумали зорганізувати дві партії: «Українську Народню Партію» і «Українську Партію Соціалістичну».

Найдіяльнішими особами осередку, крім самого М. Міхновського, були: брати Шемети (Володимир та Сергій), брати Шевченки (Василь та Грицько), брати Макаренки (Сергій та Олександр), Михайло Біленький, Е. Любарський-Письменний. Близько до них стояв також Ол. Степаненко, але чи належав до партії, не можу сказати. Ходять чутки, що О. Степаненко не так давно умер деś на засланні в Сибіру. Микола Міхновський в році 1924 тра-

гічно помер в київській в'язниці¹⁰⁾ М. Біленький наложив на себе руки в році 1920 у Відні. Це був дуже симпатичний і розумний студент харківського університету, походив з інтелігентної й дуже маєтної родини. У Відні він був урядовцем посольства УНР, заплутався з біржевими маніпуляціями державних грошей задля якоїсь національної справи, не міг пережити думки, що за це на нього спаде ганьба, як за крадіж, і наложив на себе руки. Е. Любарський-Письменний трагічно загинув в Тернополі в 1919 році.

Микола Міхновський у тім часі був у Харкові центром українського руху. Як людина значної ерудиції й гарячий патріот, він помагав у заснованню РУП, а коли того вимагали обставини, став основоположником Української Народної Партії. Українську молодь, якого б вона напрямку в питаннях соціально-економічних не була, він від себе не відштовхував і скрізь отверто висловлював свої думки глибокого національного змісту.

Кличами партії УНП були: Самостійна Українська Республіка працюючого люду, всесвітнє визволення поневолених націй і визволення праці від капіталу.

Своє політичне «вірую» партія УНП висловила в одних 10 заповідях:

І Одна, єдина, неподільна, самостійна, вільна, демократична Україна — Республіка робочих людей.

П. Усі люди твої брати, але (далі вичислено кілька націй) — се вороги нашого народу, поки вони панують над нами і визискують нас.

¹⁰⁾ Насправді застрелився (М. А.).

III. Україна для українців...

IV. Усюди й завжди вживай української мови. Хай ні дружина твоя, ні діти твої не поганяють твоєї господи мовою чужинців-гнобителів.

V. Шануй діячів рідного краю, ненавидь його ворогів, зневажай перевертнів-відступників і добре буде цілому твоєму народові й тобі.

V. Не вбивай Україну своєю байдужністю до всенародніх інтересів.

VII. Не зробися ренегатом-відступником.

VIII. Не обкрадай власного народу, працюючи на ворогів України.

IX. Допмагай своєму землякові поперед усіх. Держись купи.

X. Не бери собі дружини з чужинців, бо твої діти будуть тобі ворогами; не приятелюй з ворогами нашого народу, бо ти додаєш їм сили й відваги; не накладай укупі з гнобителями нашими, бо зрадником будеш.

Ці «заповіді» тоді зробили на наше громадянство сильне вражіння. Восени 1905 р. партія УНП розпочала видавати часопис «Самостійна Україна», якого вийшло тільки одно число (за вересень). Тут же видруковано проєкт української конституції, зладжений М. Міхновським.

Проєкт цей проф. С. Дністрянський (у своїй праці «Загальна наука права») називає «основним законом Самостійної України». В згаданім «основнім законі» не говориться вже про вільну спілку з Росією, але про «спілку народу українського». Не ціла колишня російська держава, а тільки етнографічна територія України має злучитися в загальну «спілку народу українського».

Ту спілку представляли собі автори проєкту як «спілку вільних і самоправних земель» — вони піш-

ли на перший погляд за концепцією Драгоманова, тільки обмежили її виразно до української етнографічної території. Але в укладі самої системи є велика різниця проти Драгоманівської концепції. Хоча й не говориться про суверенність української держави, але сам уклад проєкту вказує на те, що автори виходили від поняття суверенности української держави, та що велику вагу вони клали на конструкцію центральної влади. Перша постанова про владу каже, що «уся власть належить народові українському». Далі йдуть детальні постанови про те, як ця центральна влада має виглядати. Щойно опісля говориться коротко про самоуправу, — та хоч і цей проєкт признає значну компетенцію місцевим самоуправам, то все ж таки ясно, що тут держава prius, а місцеві самоуправи posterius.

Інтересний соціально-економічний бік проєкту. Видно, що його укладали революційні елементи, бо бачимо в ньому вже на дев'ять літ перед всесвітньою війною теорію соціалізації землі. Але тільки земля має бути соціалізована, (ця соціалізація названа тут націоналізацією), не торгівля, не промислові підприємства. «Націоналізація землі має бути переведена на підставі правила: від власників українців земля викупується, від чужинців відбирається без відшкодування». Про користування національною власністю мають рішати громади на основі осібних земельних законів. Большевицька концепція різниться тим від повищої, що не знає взагалі ніякого відшкодування, та що не виходить з національних мотивів. Проєкт прийняв, щоо правда, систему соціалізації землі, але ніде не згадує

про диктатуру пролетаріату. Проект іде шляхами, прийнятими в інших конституційних системах¹¹⁾.

Із подій партійних того часу слід згадати отсе:

В 1904 р. уся офіційна Росія святкувала 250-ліття приєднання України до Московщини (1654 р.), себто наше 250-літнє рабство, а своє панування над українським народом.

На знак протесту партія УНП ухвалила висадити в повітря царські пам'ятники в Харкові, в Одесі та Києві. А що в Харкові не було ні одного царського пам'ятника, то ухвалено зірвати пам'ятник Пушкіна, яко «співця єдинонеделімої Росії».

Пам'ятник стояв в університетському саду. Це тим більше обурювало національно-думаючих українців, що російський уряд не дозволяв поставити в Україні пам'ятника Т. Шевченкові.

Особа, якій випало організувати висадження в Одесі й Києві, коли вже все було готове, несподівано покінчила самогубством, тому висадження в Одесі й Києві не відбулися. В Харкові висадження відбулося. Хоч пам'ятник не дуже був ушкоджений, але динамітовий вибух був страшний і відозви з протестом проти поневолення України полетіли догори й порозліталися по всьому університетському саду й по Сумській вулиці. Заклик до «організації українського народу й до боротьби за своє національне визволення» зробив тоді велике вражіння на громадянство.

В році 1905 був поданий графові Вітте, улаштований партією УНП протест з значним числом підписів урядовців різних установ Харкова, інтелі-

11) Пор. д-р С. Дністрянський: Загальна наука права і політики. Т. І. Прага 1923 (Ю. К.).

генції та робітників проти знаного закону 1876 року, який засуджував українську пресу на смерть.

Вітте телеграфічно відповів робітникові Біланкові, який був підписаний на протесті першим, що закон 1876 року буде негайно анульований.

Крім того восени 1905 року в тій же справі їздила до Вітте депутація від українського суспільства з 4-ох осіб: В. Науменко, Ол. Пчілка (Косач), Іл. Шраг та М. Дмитрієв. Вітте ще раз пообіцяв, що в нових постановах уряду про пресу «не буде заборони спеціально української літератури».

Після маніфесту 17 жовтня 1905 р., заходами української патріотичної родини Шеметів, почав виходити в Лубнях під редакцією Вол. Шемета «явочним порядком» український часопис «Хлібороб». Із головних постанов партійних з'їздів УНП найцікавіші для нас постанови з'їзду в 1907 р.; під час засідання II. Державної Думи, коли імперіялістична політика російського уряду в Україні й цькування українців з боку різних російських поступовців та соціалістів дійшли до крайніх меж. Ось ці постанови:

I. Український пролетаріят має по містах два завдання: 1) організовано боротися проти капіталу і 2) забезпечити себе від конкуренції зайд, головним чином росіян, які, гнані стихійною силою *шукання ліпшого життя, потоками* линуць на українські міста, і — завдяки культурному гнобленню української нації, державній опінії російської державної народности й підмозі капіталістів, що самі складаються переважно з москалів (Лівобережна Україна) й тому охоче беруть до себе на роботу своїх земляків, — відбивають в українського робітника працю, випихаючи його з усіх професій, з

фабрик, заводів і робітень в ряди безробітного пролетаріату, в пащу моральної, а потім і голодової смерті.

Поміщики, промисловці (Правобережна Україна) надто щиро беруться до колонізації.

Цей процес уже закінчився на інших землях, а тепер шириться й на нашій частині України: є багато українських міст, де український елемент зістався в меншості і *через те* виданий на ласку зайд. Український робітник, засоби життя котрого впливають у нього з рук, перед привидом своєї кінцевої загибелі з розпучливим завзяттям береться тай *мусить узятися до організованої боротьби* за право працювати й жити на рідній землі.

II. Автономія України значно зменшить, а незалежність — знищить цю силу й перемогу чужинців на нашій землі, бо знищить силу впливу їхньої метрополії на українські справи.

III. Зайди з пануючої нації, до якої б вони кляси не належали, як завжди запекло борються проти змагань до політичної незалежності місцевої людности, до автономічних її домагань і тому служать елементам реакційним.

IV. Російський уряд опікує не тільки вищі кляси державної російської народности, але хоч далеко в меншій ступні, опікує й нижчі, робочі її кляси... Пролетаріат нації пануючої й зневоленої — це дві кляси з неподібними інтересами.

Ціла програма УНП була видрукована в 1906 р. з популярним викладом ідеології партії.

Партія УНП має свою велику заслугу в історії розвитку української національної свідомости, бо вона рішуче піднесла гасло «Самостійної Української Держави» й непохитно донесла його аж до останніх часів нашої визвольної боротьби.

Не треба цю партію змішувати з партією тієї ж назви «Українська Народня Партія» (хліборобів-власники), яка була заложена далеко пізніше, а саме 15 травня 1919 р., на зборах у Станиславові. Основоположниками цієї нової партії УНП (хліборобів-власників) під гаслом «Свобода і Праця» були: М. Чудинів-Богун, колишній український соц.-демократ, та М. Баєр колишній український соц.-федераліст. Партія УНП (самостійники) в 1917 р. прибрала нову назву «Самостійників-Соціалістів».

Ініціативу до засновання Української Партії Соціалістично (УПС) взяв на себе Росторгуєв, родом із Богодухова на Харківщині, та його дружина. Зразок для партійної програми взято з Польської Партії Соціалістичної (P.P.S.) в пристосованню до українських політично-економічних та національних обставин. До ініціативної групи, крім Росторгуєвих, належали: М. Базькевич, Г. Чубенко, декілька членів «Харківської Студентської Громади». Бував на тих ініціативних зборах Ол. Степаненко і я. Збори для вироблення програми відбувались щось протягом 2 місяців. В успіх того діла я не вірив і дійсно: програма була вироблена, відгектографована, але так на папері й осталася, бо група ніякої діяльності не виявила.

Спроба зорганізувати Українську Партію Соціалістичну була ще в році 1900 в Києві. Заложили були її українізовані поляки з Богданом Ярошевським на чолі і вони видали відозву, одне число часопису «Добра Новина», а в році 1903 прилучилися до РУП, яка вже під своєю фірмою видала ще два числа того часопису. В році 1904 ця партія виступила з РУП. Між цією партією, коли її можна так назвати, і групою Росторгуєва нічого спільного не було.

На цей час можна віднести також і організацію «Українську Української Демократичної Партії» з старшого українського громадянства, яке мало свої «Громади» скрізь по всій Україні. Своїм політичним завданням вона покладала автономію України. З активніших представників цієї партії були: Є. Чикаленко, С. Шелухин, М. Дмитрієв, Л. Жебуньов, І. Липа, І. Луценко та Г. Ротмистрів. Програму партії ухвалено на з'їзді восени 1904 р., а вже в кінці року та в початку 1905 почала в партії намічатися нова течія на чолі з Б. Грінченком та С. Єфремовим, так званого радикального народництва. Представники цієї течії утворили «Українську Радикальну Партію», яка видала у Львові кільканадцять брошур. Наприкінці 1905 р. обидві партії знов об'єдналися в одну під назвою — «Українська Демократично-Радикальна Партія».

Домагання цієї партії були такі: у справах політичних глибоко-демократична державна конституція, федерація рівноправних автономних національно-територіальних одиниць. В економіці — боротьба проти всякої експлуатації, — однаково, від кого б вона не йшла: від людини, громади, держави; соціалістичний лад, як ідеал. Земля з усіма її багатствами, всі фабрики, заводи, робітні й усі засоби й знаряддя до праці з часом повинні стати спільною народньою власністю.

В кінці 1905 року заходами М. Дмитрієва засновано в Полтаві видавництво журналу «Рідний Край» в напрямку програм Української Демократично-Радикальної Партії. Коли мені приходить згадувати дорогого Миколу Дмитрієва, то перед моїми очима завжди стоїть його героїчна смерть, коли він в 1907 році, в селі Яреськах на Полтавщині, пото-

нув у річці Пселі, хоча́чи урятувати селянську дівчину.

Радикально-Демократична Партія завмерла в 1907 р., а в 1908 була відновлена безпартійна організація попередніх років. Названо її «Товариство Українських поступовців» (ТУП). Вона стояла на засаді федеративного устрою Росії та автономії України. Це товариство дожило до революції 1917 р. Ів. Липа та І. Луценко в 1917 р. вступили до партії «Самостійників-Соціалістів». В 1919 р. Луценко з своїм відділом гайдамаків був оточений на одній із станцій Правобережної залізниці російською кіннотою й зарубаний шаблями.

Через те, що в 1903 р. в нашім харківськiм осередку РУП запанував соціалістично-інтернаціональний дух, я відійшов від керуючого центру, й зостаючися членом партії, помагав провадити практичну революційну працю, так би мовити, — «став на чорну роботу». В своїх політичних поглядах я, хоч і був самостійником, але до Української Народної Партії пристати не міг через те, що трактування нею національного питання здавалося мені *тоді* вже занадто далеко йдучим, як оті 10 заповідів, або розуміння клича «Україна для українців».

Вступив я до партії «Самостійників» вже в 1917 р. після загального з'їзду 17 грудня в Києві, де злилися всі *самостійницькі тегії* соціалістичні й несоціалістичні, також професійні спілки, вільне козацтво, військові й залізничні гуртки та безпартійні самостійники, — всі що визнавали принцип «Самостійної України». Злилися вони в одну партію під назвою «Самостійники-соціалісти» (СС). На тому з'їзді постановлено домагатися від Центральної Ради негайного проголошення «Самостійної Української Народної Республіки» (УНР).

Але повернемося до попередньої теми, себто до праці РУ в Харкові після розколу в кінці 1902 року. Перша «Вільна Громада» продовжувала свою працю. Гаврило Благов та Петро Андрієвський жили тоді разом на Тургенівській вул., нижче університетського саду. Туди перенесено й нашу друкарню. Господиня помешкання, простенька міщанка, вдова чи розвідка, Параскевія Григоровна (прізвища не знаю) дуже до них симпатично ставилася. Особливо симпатією у неї користувався Петро Андрієвський. Кіш, повно напханий свіженькими відозвами та всякою нелегальщиною, дано їй на схованку. Благов та Андрієвський почали помічати, що за їх помешканням стежать шпики, треба було кудись літературу забрати. Вони звернулися до мене, я приїхав пізно ввечері й перевіз кіш через поле на Ветеринарну вулицю, спочатку до себе, а потім через дорогу до Гр. Чубенка в льох.

Скоро після того, а саме з 5 на 6 грудня (1902 р.) у Андрієвського й Благова переведено ревізію. Андрієвський дуже комічно розповідав потім про ту ревізію. — Як тільки жандарми застукали, він і Благов перебігли до кімнати господині, гектографічну масу вона сховала собі на живіт під білизну, а тоді впустила жандармів і сказала, що їх нема дома. Сама, як господиня квартири, мусіла бути присутньою при трусі в їх кімнаті. Стінка між кімнатою, де сиділи Андрієвський і Благов, і тією, де був трус, була з тоненьких дощок і їм було чути, як їх господиня «морочила голову» жандармам. «Ми — каже Андрієвський, — сиділи в п'ятні. Аж ось під час трусу відчиняються трохи двері, просовується голова господині і вона шепоче: «Що робити? Капає!» То гектографічна маса розтала в неї на животі. Андрієвський пошепки каже їй також: «Нічо-

го, нехай капає, йдіть туди!» — Жандарми нічого не знайшли й пішли собі геть. А господині довелося гріти воду й зливати з тіла й білизни гектографічний клей і фарбу.

З початку 1903 р. «Вільна Громада РУП» в Харкові до кінця березня видала п'ять відозв. Перші три не збереглися й згадки про них в революційній пресі нема. Дві останні, видані в березні 1903 р., збереглися. Про цю проклямацію є згадка в ч. 3 «Гасла» за березень 1903 р. В другій проклямації про «маніфест 26 лютого 1903 р.», що заповідав різні реформи, аналізується його зміст і в агітаційний спосіб його критикується. Про цю проклямацію, на якій стоїть ч. 5 говориться в ч. 5 «Гасла» за травень 1903 р.

Спочатку проклямації друкувалися в моєму помешканні, а потім Благов перенісся на квартиру до свого доброго знайомого, поміщика Бодянського, що жив у дворі жандармського управління на Каплунівській вул. Кімната Благова вікно в вікно виходила проти кабінету жандармського полковника. Ми вирішили, що найбезпечніше місце для нашої «роботи» й буде кімната Благова. Там протягом 2-3 місяців ми спокійно відгектографували сотні примірників проклямацій.

З початком літа 1903 р. діяльність «Вільної Громади РУП» в Харкові підупала. Після всіх тих ідеологічних незгод у РУП, більшість партійних робітників якимось охолола і від праці відійшла, так, що, наприклад, в літі 1903 року заступали «Вільну Громаду РУП» в Харкові тільки двоє: А. Жук та Б. Камінський.

Не можна сказати, щоб і в Києві революційна праця РУП була жвава; почувалося якесь безсилля в партії після внутрішнього її розбиття. Із активніших робітників РУП в Києві того часу можна на-

звати студента університету Бориса Матюшенка. Біля нього згуртувалося декілька людей революційно-соціалістичної «братії». Але й тут була драма: через «націоналізм» вони не могли мати успіху серед міського пролетаріату, а через відсутність ясного й здорового націоналізму та через свій «соціалізм» не мали успіху в своїй праці на селі, бо там не було пролетарської «маси». Як кажуть: «від своїх відстали, а до чужих не пристали».

Все ж таки в першій половині 1903 р. Київ живе інтензивнішим революційним життям, ніж Харків і партійна література з Галичини транспортується до Києва, а вже з Києва довозилася нам. Впочатку 1903 р. ми почули, що Вол. Винниченко утік з військової служби, куди був відданий за участь у студентських розрухах.

24 липня він вернув на Україну з транспортом літератури зі Львова. Кордон перейшов біля Волочиська від галицького містечка Скалату до села Мислової, вже по нашому боці. Перевіз літератури організував галичанин Роман Курбас, але пачкар оказався провокатором і В. Винниченка з транспортом заарештовано. Тоді ж таки влітку виїхали за кордон С. Тимошенко, В. Мазуренко і В. Павленко; спочатку до Львова, а потім до Чернівців, де тоді друкувалися «Гасло» та «Селянин». Сергій Тимошенко з Чернівців з трьома валізами, разом вагою біля 4½-5 пудів, виїхав назад до Києва. Шлях, по якому він їхав, ще не був випробуваний, це: Чернівці — на кордоні Добронівці (Буковина) — Гнилівці-Рживенці (Бесарабія), далі Хотин-Лагра (ст. заліз.) — Жмеринка-Київ. Виробив той шлях покійний буковинець Гаврило Гордий, що був сином селянина з Добронівців. С. Тимошенко перейшов кордон дуже щасливо і доставив транспорт до Києва на

помешкання М. Ткаченка, на Паньківській вул. ч. 8. Тої самої ночі літературу перенесли до помешкання В. Винниченка, який тоді сидів у тюрмі, а С. Тимошенко тим же шляхом знову вернув до Чернівців.

На тім шляху пізніше провалилися з транспортом М. Гаврилко та М. Ткаченко.

З огляду на той напрям, який запанував в РУП, я стояв осторонь від ідеологічних експериментів нашого центру, але в технічній праці, як уже згадував вище, брав живу участь, і мої зв'язки з молоддю, залізничниками й старшим громадянством використовувалися партією.

З початком літа того ж року я познайомив А. Жука з Люботинцями. Туди ми з ним їздили якось надвечір, возили Люботинській організації літературу. Біля того ж часу А. Жук познайомився в мене з Грицьком Бойченком, телеграфістом, про якого я згадував вище. Таким чином Бойченко став у безпосередні зносини з центром РУП в Харкові й далі ширив партійну літературу в своїх околицях. Родом був він з Нова-Водолага, Богодухівського повіту і мав у цілій окрузі, як і в повіті Валківському та інш., багато знайомств ще з року 1901-1902, бо багато там потрудився для поширення перед селянськими розрухами революційної літератури від Люботинської групи РУП.

Діяльність РУП розбуджувала революційні настрої і в нашій культуртрегерській інтелігенції.

Така метаморфоза сталася якраз з Гнатом Хоткевичем. До селянських розрухів 1902 р. він до жодної політичної організації не належав і на власну руку провадив культурну працю серед харківського робітництва, працю, хоч і не революційну, але великої національної ваги, особливо на полі драматичної

штуки й популяризації нашої народньої музики: він упорядкував вистави, концерти бандуристів, лірників, троїстої музики. Збирав їх з усіх кінців України й концертував з ними. Такі концерти улаштував Хоткевич не тільки в Харкові, але й у інших містах по Україні.

Після селянських розрухів Г. Хоткевич написав поему: «Дума про похід ситого князя Оболенського на голодних селян». Дума ця була надрукована в ч. 2 «Селянина» за лютей 1903 р. й відбиткою в 1,000 примірників. На селянство мала вона величезний вплив. В 1905 р. Хоткевич відігравав значну роль в революційній діяльності в залізничних гуртках у Харкові, під час «Всеросійського залізничного страйку».

На провесні 1903 р. прийшов для Харківської організації російських соц.-демократів транспорт літератури. В той час студент університету Піддубний притяг до праці в цій організації свого земляка, телеграфіста на залізниці Івана Доброскока, якому й доручено одержати кіш з літературою на залізничному двірці, бо як залізничник він мав там багато знайомих. Одначе цей транспорт провалився, а Доброскок з кількома соціал-демократами опинився в в'язниці. Так у місяць після арешту Доброскока заарештовано щось біля 15 членів соціально-демократичної організації.

В квітні Доброскока звільнено і з цього часу починається його провокаційна робота, на яку підмовили його в тюрмі відомий жандарм Герасимов і прокурор Дублянський.

Іван Доскок був братом відомого українського патріота й маленького навіть письменника Г. Доброскока, який служив десь на Кубанщині. Доброскоки були родом з підхарківського села Деркачів і з ди-

тинства були приятелями Піддубного й Хоткевича. Іван Доброскок був малорозвинений, без середньої освіти, але від природи розумний і хитрий. До арешту його ніхто з нас не знав. Коли ж він вийшов з в'язниці, то придбав собі популярність, став часто бувати на вечірках у Хоткевича й там познайомився з нашою революційною молоддю й усім дуже сподобався. Не «втягли» його до РУП тільки тому, що він був уже заангажований до російських С.-Д., де йому була доручена дуже відповідальна робота технічного характеру, як потім виявилось, упорядкування партійних друкарень.

Вкінці літа 1903 р. А. Жук зробив спробу організувати службовців харківських залізниць у *складову частину РУП*. До цієї праці він заангажував і Доброскока. Завдання створити таку організацію — дуже відповідальне, але цей проєкт мусів зазнати фіяска, бо професійна організація може бути під впливом якоїсь політичної партії, але сама партією бути не може. Крім того до справи не притягнуто людей впливових, що зразу зложили б міцне ядро. До організаційного комітету належали: А. Жук, Ів. Доброскок, Г. Бойченко, робітник Кривоніс і ще кілька маловідомих залізничників.

Від мене А. Жук ховав цю справу й мене до організації не покликав, бо вважав мене за людину занадто «націоналістичну», а я тим часом міг би йому дуже допомогти, бо хоч тоді я ще й не служив на залізниці, але мав великі зв'язки з залізничниками: під моїм проводом, напр., з 1901 р. вже існувала в Люботині група РУП, яка складалася здебільшого з залізничників і мала величезний вплив на тамошнє залізничне робітництво.

Звичайно, я ніколи не погодився б з тим, щоб проклямації видавати російською мовою, а в них

була постанова, щоб проклямації видавати в двох виданнях: одно по-українському, а друге в перекладі на російську мову.

Так, повторюю, мене не закликано, а натомість до ініціативної групи покликано Доброскока, який тоді вже на залізниці не служив і належав, як ми знали, до російських соціал-демократів. Як же ж він міг бути рівночасно в двох партіях, які між собою тоді ще жодних зв'язків не мали?

А. Жук пише, що дві відозви, які були видані від того «Організаційного Комітету», друкувалися в моїм помешканні. Може це й так, але я був вихований у конспіративних звичаях і не пхав свого носа там, куди мене не кликали. Ці відозви «Організаційного Комітету служащих на залізницях Півдня Росії» видані були в серпні 1903 р. *по-українському й по-російському*. Обидві друковані в ч. 4-5 «Доброї Новини». В першій подаються мотиви оснування Комітету та його завдання, а друга має агітаційне значіння. Але невдовзі на цьому діло й стало.

Літо й початок осені 1903 р. мешкав я в Харкові на Епархіяльній вул., недалеко міського цвинтаря. Господиня мого помешкання від'їхала з родиною десь на довший час з Харкова й залишила на мене все помешкання. Доброскок про це довідався (певно Г. Хоткевич зробив мені цю протекцію) й попросив у мене дозволу в одній із кімнат тимчасово примістити нелегальну друкарню. Я згодився, але друкарі заховувалися дуже неконспіративно і я зажадав, щоб друкарню від мене забрали.

Скоро після того ми почули, що на ст. Баварія, на залізниці арештовано друкарню, яку перевозили з Харкова, та що при тому заарештовано дві особи,

які її перевозили: Кузьменка, інтелігента родом з Чигирина, і Бойкова, робітника з селян Новгородської губ., обидва соц.-дем. — меншовики.

Після того, зараз же переведено ревізію в адвоката Є. Раппа на його літниську біля Баварії й арештовано його з братом і кількох ще соціал-демократів. Я кілька разів питав Доброскока, чи не та то друкарня, що була в мене, але він кожен раз ухилявся від відповіді. Це була одна з сторінок провокації Доброскока. Він спричинився до великого нещастя російської Соціал-демократичної партії, а також і нашої РУП своєю провокаційною діяльністю в Харкові на протязі трьох років.

VIII.

*Відслонення пам'ятника Котляревському в Полтаві.
— Знову «Доброскок». — Провал РУП в Харкові.
Перейзд до Дерказів. — Жандармська ревізія. —
Арешт Манжелія та Незитайла в Люботині. — IV
з'їзд представників Українських Студентських
Громад.*

В серпні 1903 р. мало бути відслонення пам'ятника Івану Котляревському в Полтаві. З цього приводу старше українське громадянство рішило урядити велике агітаційне свято з участю всього свідомого українського загалу. На свято з'їхалися українці не тільки з різних кутків імперії, але прибули й представники з Галичини й Буковини.

З закордонних гостей були від Галичини: Юліян Романчук, Вас. Стефаник, Евг. Левицький, Лесь Кульчицький, Мих. Губчак, Кость Паньківський, та представники студентських товариств, а від Буковини: Мирон Кордуба, та (від студентів) Вас. Сімович. В Полтаві всі вони зупинилися в помешканні полтавського адвоката Перцовича, який їх дуже гостинно й щиро приймав.

Напередодні свята полтавська «Вільна Громада РУП» урядила вночі за Ворсклою нелегальне зібрання своїх прихильників, на якому обговорювалося питання, як має поставитися до свята РУП. Свято вони хотіли збойкотувати. Більшість була за цією пропозицією, але ми, незначна меншість учас-

ників тих зборів, надавали святу великого освідомлюючого й виховуючого значіння й вимагали конечно взяти активну участь у святі, й надати йому характер загально-національної демонстрації. На зборах, пам'ятаю, був і небіжчик Левко Мацієвич, котрий гаряче обстоював постулати меншости й потім брав найактивнішу участь у загальних виступах під час свята.

Але, не зважаючи на пасивний опір наших псевдореволюціонерів, свято пройшло гучно. По відсложенню, ввечері, відбулися урочисті збори в міському драматичному театрі. Читав свої вірші Микола Вороний:

*«Був колись тяжкий час,
На важких терезах
Вже вагалася доля Вкраїни...»*

Промовляв Юліян Романчук, що був тоді українським послом до австрійського парламенту в Відні. Він говорив про значіння Котляревського й цього свята для відродження цілого українського народу, говорив по-українському й заборонити цього йому не могли, бо він був представником від закордонних українців. Та ось виходить панна Андрієвська з адресою від Чернігівського Губерніяльного Земства, починає читати адресу, написану українською мовою; голова зборів, городський голова Віктор Павлович Трегубов, зупинив її й не дозволив далі читати адреси на тій підставі, що уряд заборонив офіційні виступи в українській мові. В театрі склався страшенний галас протесту. Андрієвська стояла посеред естради й не знала, що їй робити. Коли ось з-за лаштунків виходить Микола Міхновський, з текою в руках і звертається до Трегубова: «Тому, що на рідній землі ми не маємо права вітати роковини свого письменника й громадянина рідною

мовою; тому, що адреса, яку він мав читати від харківського громадянства також написана по-українському, він читати її не може»... й рівночасно виймає адресу з течки й кладе собі до кишені, а порожню течку передає Трегубову.

Під гучні оплески й «Слава» Міхновський зійшов зі сцени, Трегубов зомлів і засідання на тому скінчилося.

Після того полтавське українське громадянство улаштувало товариську вечерю в клубі полтавських урядників.

Під час вечері виголошено багато промов, особливо закордонною студентською молоддю. Галичани, здавалось, вляли в нас нову свіжу струю життя.

Учасників вечері було далеко понад 100 чоловіка.

З початком осені 1903 року студентство вернуло до Харкова й діяльність РУП знову ожила. 21 листопада видано проклямацію, в котрій вияснюється робітникам роля студентства в революційному русі.

Восени 1903 р. випущено три відозви до робітників. Про ці відозви є згадка в ч. 6-7 «Доброї Новини» за листопад-грудень 1903, але змісту їх не подано. Взагалі за 1903 р. «Харківська Вільна Громада» РУП видала багато проклямаційної літератури, друкованої на гектографі.

Крім згаданих проклямацій, Д. Антонович видрукував за кордоном ще дві проклямації від імени «Вільної Громади» РУП в Харкові й переправив їх нам до Харкова з іншою літературою. Одна з них під назвою «Страйкуйте» була широко розповсюджена скрізь на Харківщині.

Та соціалістичних вимог тоді РУП торкається дуже злегка. Партія УНП (самостійники) поставили, напр., земельне питання зразу ясно — націона-

лізація землі, а тут говориться про «загальну власність», себто «усуспільнення», а чи державі має належати земля, чи громадам-спілкам, — не говориться, бо РУП ще хиталася. Поставити питання так, що земля належить Українській Державі, вважали занадто «націоналістичним», а проголосити соціалізацію землі, в загальному розумінні цього слова, боялися, щоб тим самим не відірватися від українського ґрунту.

Через це й зачалася крутанина, яка потім привела до загибелі партію РУП і весь український національний революційний рух.

З весни 1904 р. замість «Гасла» починає у Львові виходити «Праця». Цей орган займався виключно дискусіями. Практична діяльність РУП відійшла на другий план, а почалося теоретизування. Центральний Комітет видав заяву, де зазначувалося, що «процес перетворення партії, проймання її певним, сталим світоглядом, а саме строго революційно-соціал-демократичним майже закінчений»: партія прийняла певне обличчя, певний сталий характер.

Видання РУП по старому транспортувалися з-за кордону нелегально в Україну. За одним таким транспортом поїхав з Харкова Петро Андрієвський. Це було в листопаді 1903 р. Цю поїздку zorganizував Д. Антонович. Андрієвський від'їздив без папшпорту. Підготовлені Антоновичем люди зустріли Андрієвського на березі Дністра, перевели його через Прут і він поїхав до Чернівців. Там набрав літератури і поїхав до Львова, де були тоді наші однопартійці Голіцинські й Канівець. У Львові ще додали йому літератури і весь «масток» розложили в двох валізках: одна призначалася для Києва, а друга для Харкова. Тим же шляхом Андрієвський щасливо приїхав до Києва, де передав одну валізу тамошній

«Вільній Громаді» РУП, а з другою поїхав до Харкова. Тут на двірці його задержали, а вкінці й арештували.

Вночі арештували й Д. Антоновича, Б. Мартоса, Ол. Міхновського, С. Андрієвського, Кулину Безкровну, Гордієнка й Хоменка та робітників Мишіна, Кривоноса й Мухина, а в Люботині П. Степенка. Ще раніше, а саме 7. VIII. 1903 р. в мешканню П. Степенка арештовано робітника Редацова.

Я, Камінський і Жук тоді арештовані не були. Скоро після того прийшов до мене ввечері А. Жук, який нічого ще не знав про ці арешти й довідався вперше про цю сумну подію. Більш-менш вичерпуючих подробиць про арешти я йому дати не міг, бо на засіданнях «Вільної Громади» я не бував, про причини арештів і провал транспорту не знав. Одно нас дивувало, що поруч з членами РУП були арештовані люди, які до партії не належали й нічого спільного з нею не мали.

Ів. Доброскок заспокоював нас і обіцяв нам свої послуги довідатися, в чім річ. В тім часі у Центральній в'язниці і на Холодній горі в Харкові сиділи російські соціал-демократи, з якими Доброскок мав постійний зв'язок, отже він обіцяв нам, що через них зв'яжеться з нашими й ми довідаємося про справу.

Щось дуже скоро після цього, ще таки в листопаді, заарештовано й Андрія Жука.

Ми з Б. Камінським чекали арештування що дня.

В січні 1904 року почалася війна Росії з Японією. Війна та не була популярною. Щоб використати ворожий настрій людности, старше українське громадянство замислило виступити з протестом про-

ти війни. Ініціатором такого протесту у нас в Харкові був Микола Міхновський.

Скликано ініціативні збори для вирішення питання. Участь в них брали: М. Міхновський, М. Біленький, О. Степаненко, Росторгуєви, М. Базькевич, Г. Чубенко, маляр Васильківський, я, та ще кілька молодших членів українського громадянства. На цих зборах всі признали агітаційну користь і велике значіння протесту. Текст його тут же ухвалили. Його мусіли потім дати до підпису ширшому українському громадянству й передати до Києва, де вже була б вироблена спільна редакція протесту, й він потім був би оголошений від усього громадянства України.

Через де-кілька днів після цього нашого зібрання Міхновського покликав до себе прокурор Судової Палати, з яким він був у добрих відносинах, і довільно сказав йому, що жандармерія має якісь відомості, нібито він організує протести чи демонстрацію проти війни. Казав далі, що він цьому не вірить і гадає, що це якесь непорозуміння. У всякому разі, коли б йому, Міхновському, щось подібне стало відомим, то щоб порадив ініціаторам покинути ту «затію», бо інакше може бути їм велика неприємність. Міхновський сказав, що про це він нічого не знає, але сам зразу ж поїхав до Києва до Є. Чикаленка, розказав йому, в чім річ, та радив припинити справу, бо «між нами в Харкові є зрадник».

Ми теж стратили голову. Як? Хто міг випаляти? Міхновський висловив підозріння: «Чи не міг довідатися про це випадково Доброскок, який потім розказував своїм однопартійцям ес-декам, в їх комітеті могли цю річ дебатовати й так дізнався про це провокатор і доніс жандармам?» Це було на наш погляд цілком правдоподібне. Наша марксиствуюча

частина молоді ставилася до протесту негативно й дивилася на нього, як на буржуазну вигадку й особисту авантюру Міхновського. Думаю, що коли б такий протест і йшов від РУП, то вони б його поділяли, а що ініціатива була в руках несоціалістичного громадянства, то їм це дуже не подобалося й вони гостро критикували цю «авантюру». Доброскок, хоч і належав до російських ес-деків, але весь час товкся між нашими. На нього дивилися, як на свою людину й не стереглися його. Запитати про це самого Доброскока було якось незручно.. Так це й залилося невиясненим аж до 1905 р. Саме в день оголошення війни з Японією у в'язниці на Холодній горі в Харкові вибухла голодівка з солідарності з одним робітником (жидом, російським соціал-демократом), який, до речі кажучи, опісля okazaвся зрадником. Голодівка тяглася цілий тиждень і скінчилася на «Сабуровій дачі» (лічниця), куди вивезли голодуючих для штучного годування. Потім їх знову повернули до в'язниці. Голодували звичайно і всі наші.

Петро Стещенко був крім того хворий і застався ще деякий час на «Сабуровій дачі». Скоро я одержав від нього записку, в якій він прохав прийти до нього. Стещенко мене поінформував про справу й ми умовилися на випадок мого допиту, або допиту когось з Люботинської організації. Стещенко підозрівав, що його видав фельдшер Попов, який в останній час дуже підозріло себе поводив. Крім того на допиті Попов перелякався й сказав, що «в Люботин з Харкова возив літературу Коллярд, а один раз приїздив ще з якимсь, якого прізвища не знаю». То був якраз Жук. Того ж дня я поїхав у Люботин і переказав це Манжелієві та Нечитайлові й порадив, як треба говорити на допиті. Наших довго тримали

у в'язниці, слідство затяглося, бо жандармерія почувала, що виловила далеко не всіх, а матеріялу, щоб закінчити слідство, мала замало.

Б. Камінський від'їхав з Харкова, здається, на Кубань. Нервове напруження було страшенне.

Доброскок по старому часто до мене забігав, хвилювався та розповідав про всякі свої «пригоди»: як він тікав від шпиків, як передягався за дівчину й дурив їх, коли йшов якимось на одно дуже серйозне й відповідальне діло й таке інше.

Я йому сказав про свій дуже пригнічений, нервовий настрій, та що шпики слідком за мною ходять. Доброскок дуже мені «спочував», бо казав, що він сам у такому становищі, й порадив на літо переїхати до Деркачів (село в 12 верстах від Харкова). Там добре повітря й дуже дешево можна знайти помешкання. Казав, що на другий тиждень він теж уже житиме там, удома у своїй матері і, коли я хочу, то знайде мені кімнату. Я згодився. Думаю собі: «Від'їду з Харкова, бодай шпики не будуть так докучати». Так переїхав до Деркачів. Був дуже задоволений. З Полтави приїхав мій молодший брат, Іван, який теж дістав посаду в службі руху на тій самій Курсько-Харківсько-Севастопольській залізниці.

Коли ось, одного разу, прибігає до мене на службу Доброскок і каже: «Щойно мене допитували в жандармерському Управлінні. Посадили на стільці проти дверей до сусідньої кімнати, а з тієї кімнати хтось на мене крізь дірочку в дверцях дивився. Один голос питає: «С етим он привозіл?», а другий відповідає: «Нет, ето не он, — тот бил без очок (окулярів), а етот в очках!» Доброскок носив окуляри.

Я, каже Доброскок, пізнав голос Попова. Не знаю, чому він не сказав жандармам, що мене знає? Мабуть знайомством зі мною боявся ще більше себе заплутати. Жандарми, мабуть, думають, що я з вами возив літературу до Люботина».

Я поїхав додому в Деркачі, а за мною вже в тім самім поїзді їхали й жандарми, та в Деркачах вони не розшукали мене й вернулися до Харкова, а я тим часом, закопавши всяку «нелегальщину», поїхав тягаровим поїздом до Люботина, щоб попередити Манжелія й Нечитайла. Приїхав туди, як уже смеркалося.

Мій вагон зупинився якраз проти залізничного будинку, де вони жили. В хаті у них світилося. Дивлюся, аж там уже метушаться сині мундури. «Туди к бісу!» Значить я спізнився, у них уже робили ревізію.

Зліз я з поїзду на другий бік, та й пішов до одного нашого ж таки чоловіка, поміщика, начальника станції (забув прізвище). Він мені також potwierдив, що Попову на допиті пригрозили кріпостю, а тут жінка, діти, — хлопець налякався й розказав усе, що знав. Манжелія й Нечитайла арештовано й відвезено до Харкова в центральну в'язницю. Переночував я в того нашого товариша, а на ранок від'їхав до Харкова в службовому кондукторському вагоні, в Харкові пройшов з кондукторами службовим проходом та зараз же до залізничної лічниці. Завідуючий лічницею лікар був мені добре знайомий, тому я йому розказав, у чім річ і попрохав покласти мене, як хворого. Він згодився. Передягли мене, в шпитальний халат і я лежу собі на ліжку. На службу післали відомість, що я хворий, але нічого не писали, що лежу в лічниці, бо я боявся, щоб не довідалися жандарі й не забрали мене до

тюремної лічниці. Брат мій також не знав, де я подівся. Доброскок також, бо я йому не казав, що поїду до Люботина. Так щез я, та й тільки!

Пробув я в лічниці днів 10-12, тоді послав до брата, щоб прийшов до мене, але нікому не казав, де я. Брат мені розказав, що минулого тижня вночі у нас була ревізія. Нічого не знайшли, тільки забрали кілька листів та фотографій. Десь між книжками знайшли фотографію (аматорську) Сазонова, російського есера, який саме перед тим, 15. VI. 1904 року забив міністра Плеве й був повішений.

Все допитувалися брата, хто це такий, та звідкіль ця фотографія? Питали, чого в печі так багато попелу? Де я? і т. ін. На всі питання він відповів, що приїхав до мене недавно, в моїх справах не поінформований і нічого не знає. Де я подівся, також не знає. Може поїхав у Полтаву. Від брата я довідався, що Петра Стешенка звільнено з в'язниці й він у нас у Деркачах. Я переказав, щоб він зараз же прийшов до мене. Від Стешенка довідався, що Д. Антоновича перевезено до в'язниці в Богодухів. Стешенко взагалі докладно поінформував мене про нашу справу й казав, що всіх наших скоро випустять. Прийшли ми з ним до рішення, що мені нема рації далі ховатися, а ліпше буде, коли я сам заявлюся до жандармерії. Зараз же я написав заяву приблизно такого змісту, що я хворий, лежу вже 3-ий тиждень у лічниці. Мене найшов тут мій брат і сказав, що в мене була ревізія. Тепер я почуваю себе здоровим, і через 2-3 дні зможу вже вийти з лічниці, тоді явлюся до Жандармського Управління поінформуватися про причини ревізії й, коли буде треба, подати свої «показання». За два дні я пішов туди. Стріли мене дуже чемно, допитував сам полковник Нордберг. На всі запитання я відповів, що

нічого не знаю й ніякою політичною діяльністю не займаюся. Одним словом «відхрестився», як той Петро у Пилата. Після допиту й написання протоколу, полковник каже:

«Так, харашо, Ви свободни! Ваше счастье, что следствие уже закончено, а то пришлось би Вам і посідеть!»

З тим я відійшов з жандармерії й скоренько поїхав у Деркачі. Увечері з Степенком пішли за моїм «покладом». Перекопали мабуть четвертину садка й нічого не знайшли. Чи випадково не натрапили на те місце, до цього часу не знаю. Правдоподібно, що Доброскок підглядав, як я переховував, і потім викопав.

Господар мій, Петро Мірошниченко, був дуже приємний дядько; часто заходив до мене ввечері, цікавився всякими питаннями економічно-політичними. Я його гостив чаєм. Коли я повернувся додому, він зараз же прийшов до нас, був дуже радий, що мене, як він казав, не «стратили».

То було в липні 1904 р. Всіх наших повішували з в'язниці й до вирішення справи віддали під догляд поліції. Тільки Петра Андрієвського ще якийсь час тримали у в'язниці. Щоб трохи його підбадьорити й розвеселити, Дмитро Антонович написав дві оди.

В кінці 1904 р. відбувся в Петербурзі IV. студентський з'їзд представників українських студентських громад.

Студентство, хоч і знаходилося в значній мірі під впливом РУП, але ще жило своїм революційним життям. В більшості своїй воно симпатизувало принципам народницьким — національно-українським, — а що РУП зійшла з тих принципів, на

яких була заложена, і блукала манівцями, то студентство ставилося вже до неї з резервою й шукало для себе виходу з заплутаного становища.

Представники РУП-івства між студентством не давали йому можливості спокійної критики й кожне студентське зібрання перетворювалося в безконечну дискусію по питанням марксизму, інтернаціоналізму, соціалізму й всяких інших «ізмів», утворюючи страшенно нервову атмосферу.

Студентство не могло зорієнтуватися і дезорганізувалося, розбивалося й товклося, як Марко по пеклі, не знаходячи виходу з того хаосу, але прочуваючи інстинктивно, що йому пропонують не те, чого воно шукає.

Представниками студентських громад на тому з'їзді були: від Петербурга — Василь Павленко, Василь Мазуренко, С. Тимошенко, від Москви — Вол. Дорошенко, від Томска — Мізерницький, від Києва — Б. Матюшенко, від Харкова не було нікого, від Дерпту — Ф. Матушевський. Зібрання провадилися на Василієвському Острові, 10 лінія, буд. 25, в помешканні А. Шимкевича.

По особистому складу учасників з'їзду ми бачимо, що більшість їх належала, на жаль, до марксистської частини РУП й тому резолюції того з'їзду не могли не відбити в собі тогочасного хитання партії, й не могли допомогти українському студентству вийти з хаосу на рівну, національну дорогу.

З'їзд виніс резолюцію, в якій було зазначено як ціль — соціалізм і крайова автономія, виступаючи проти діяльності в Україні соціал-демократів, як «ненормальної», висловлено признання для РУП.

Резолюції висловлюють бажання, щоб РУП «вияснила питання аграрне та національне, як найбільш пекучі у даний момент для українського жит-

тя». Відношення з'їзду до «Української Народньої Партії» (УНП) було негативне, бо вона нібито «в основу свого напрямку кладе розбудження національної ненависти».

Видно було, що представники українського марксизму та інтернаціоналізму, якого до того ще собі ясно й не уявляли, хотіли собі хоч таким способом найти оправдання своєї діяльності та опертися на українське студентство. Але потопаючи самі, потягли за собою й студентство.

В проклямації 21. XI. 1904 р. в імені «Харківської Студентської Громади» з'явилася така заява:

«...Не може й не повинно бути окремого академічного руху, але повинен бути єдиний революційний рух свідомого і з'єднаного пролетаріату», тому громада облишає академічний ґрунт і приймає програму РУП, щоб разом з організованим в РУП пролетаріатом боротися за знищення самодержав'я та за міжнародний соціалізм».

Це була її «лебедина пісня». Харківська Студентська Громада завмерла, але для партії РУП ані одного члена тоді не дала.

IX.

Акт обвинуваження. Амнестія. Доброскок, фінал його провокаційної діяльності. II. з'їзд партії РУП і другий розкол у партії. «Спілка».

Впочатку осені 1904 р. до Харкова переїхала з Полтави вся моя родина й ми оселилися на квартирі у батьків Володі Мешковського, в нижньому поверсі; вони мали свій будинок на Катеринославській вул. біля віядукту через залізничні колії на Холодну Гору. Ватько В. Мешковського був священиком на відпочинку; Володя тоді скінчив гімназію і відбував військову службу, як «вольноопредѣлюющийся», був уже цілком національно-свідомим та гарячим революціонером. В 1905 р. під час революції він відіграв значну роль в Харкові, про що дивися далі.

В жовтні 1904 р. ми одержали акт обвинувачення від Харківської Судової Палати. Під суд були віддані: Петро Андрієвський, Петро Стешенко, я, Михайло Манжелій та Михайло Попов. Інших товаришів з РУП до відповідальності не притягнуто.

В акті обвинувачення зазначалося, що «Українська Революційна Партія» функціонує в межах Київської, Полтавської і Катеринославської губерній та в місті Харкові, при чім відпоручники тієї партії організують в місцях свого перебування місцеві комітети, або Вільні Громади. Програмою діяльності «Української Революційної Партії» є розповсюдження революційних ідей серед селянства й міського пролетаріату при допомозі агітаційних

брошур, відозв на українській мові, а також провадження інтелігентами пропаганди в гуртках робітників та селян. Органами цієї партії є газети «Селянин» та «Гасло», що видаються в Галичині. Обвинувачені мали ширити згадані революційні видання.

Окремо був відданий під суд тюремний дозорець Гетьман, що передавав нам пошту. Оборонцями моїм, Стешенка і Манжелія згодилися бути Микола Міхновський і Ілля Шраг. Андрієвського боронив адвокат Вальц (російський соціал-демократ). І тут наші марксистки zostалися «чесні з собою», навіть обороняти себе не дозволили українських «націоналістам».

Написав я заяву до Судової Палати й поніс на пошту. Це було в середині жовтня, а перед тим 11. X. 1904 р. у царя Миколи народився наслідник Олексій. І ось назустріч мені вулицею біжать хлопці з телеграмами й кричать: «Амністія, амністія..., амністія»... Купив і я листочок: «Амністія політичеським преступнікам»! Шукаю наші статті, бачу так, є й наші: 126 та 129.

Побіг я скоренько додому, щоб цією вісткою заспокоїти свою стареньку матір, яка того суду дуже боялася. Мама трохи поплакала з радощів, мабуть у душі подякувала царю Миколі, що таки спромігся на наслідника, а я також задоволений сів на трамвай і поїхав до Міхновського сповістити його про це й подякувати за згоду нас боронити. Скоро після того Андрій Жук одержав дозвіл поїхати додому у відпустку. Їхав він через Харків і загостив до нас на кілька днів. Це було в кінці листопаду 1904 р. Наша «штаб-квартира» була тоді на Ветеринарній вул. ч. 9. Жив там дідок Ів. Вас. Ланге з жінкою; це був колишній ресторанний офіціант і чудовий куховар. Він від себе вже наймав дві

кімнати студентам і давав обіди. У нього обідав тоді Гр. Чубенко, а також обідав і жив Доброскок, у тій самій кімнаті, де до арешту жив Дм. Антонович.

У тім часі до Харкова приїхали Маруся й Аркадій Кучерявенки. Всі ми зійшлися разом, також і Андрій Жук у того ж Ланге.

Тоді саме І. Доброскок вибирався за кордон у командировку від партії соціал-демократів.

Всі ми там обідали й Доброскок з приводу свого від'їзду поставив відповідний могорич. Було дуже весело й ми сердечно прощали Доброскока, бажали йому веселої й приємної подорожі та успіху.

Доброскок повернувся з-за кордону вже після Різдва.

Скоро після того виявилося, що Іван Доброскок провокатор. Маруся Кучерявенко була в Парижі й звідти прислала чи привезла на якийсь соціал-демократичний журнал, де була фотографія Доброскока й опис його провокаторської діяльності протягом двох років у партії російських соціал-демократів. Це було для нас, як грім з ясного неба. Здається, що за цього чоловіка голову поклав би під ковадло, і ось тобі що!

Тоді стали зрозумілі всі наші нещастя. — Без Доброскока не обійшовся арешт Андрієвського.

Виявилося, що це сталося так:

П. Андрієвський саме перед від'їздом на свій «подвиг неудачний», як писав в своїй оді чи поемі Д. Антонович, зайшов попрощатися з Кулиною Безкровною. Там зустрівся з Доброскоком. Із балачок Доброскок довідався, що Андрієвський від'їздить; зрозумів, що він їде в Київ по літературу й, певно,

доніс жандармам¹²⁾. Також безумовно не обійшлася без Доброскока справа з доносом про протест проти Японської війни.

Одно мені й досі неясно, чого дозорець Гетьман був арештований «при виході з тюрми», а не почекали, аж ми зійдемося разом і він мені передаватиме пошту, щоб тоді забрати обох? Отож, коли аналізую провокаційну діяльність Доброскока, то набираю переконання, що він працював на два фронти

12) Від Петра Євгеновича Андрієвського та й від свого батька чув я подробиці про цей випадок, який, до речі, дав провідну нитку до виявлення Доброскока як агента царської охоранки. Виїжджаючи в свою подорож, П. Андрієвський нікому нічого не сказав, навіть Куліні Безкровній, з якою прийшов попрощатися. Єдина людина, якій він признався, що їде по літературу — це й був Іван Доброскок, але й йому Петро Євгенович не сказав, куди саме їде, а тому жандарми й були переконані, що Андрієвський поїхав у Київ і марно стежили багато днів на київській і харківській станціях, щоб його арештувати «на гарячому».

Коли врешті П. Андрієвський повернувся з-за кордону, він на станції передав валізку з літературою носієві, а сам пішов за ним. Коли ж жандарми затримали П. Андрієвського і запитали, де його багаж, то він відповів, що не має. Однак, носій, щоб отримати плату, почав шукати власника валізки і нарешті знайшов П. Андрієвського в товаристві жандармів. Очевидно, П. Андрієвський від валізки відмовився і сказав, що носія він не знає і ніякої валізи йому не давав. Коли ж жандарми перевірили валізку, вони не знайшли нічого, що вказувало б на власника. Не маючи одного вечора у Львові що робити, П. Андрієвський повідпорював усі нашивки з ініціалами, які тоді були невід'єдним реквізитом білизни. (Прим. М. А.).

й дечого жандармам не говорив. Чого Доброскок просив мене піти взяти пошту, коли він перед тим на протязі може 1½ чи 2 місяців ту пошту відбирав і те, що торкалося РУП, справно передавав Камінському? Думаю, що про ту пошту жандарми від Доброскока не знали, а довідалися про це в якогось іншого джерела; тому Доброскок боявся, щоб жандарми його не спіймали. Інакше не зрозуміло, чого він мене тоді не віддав жандармам, а навпаки, після мого повороту на Університетську горку, зараз же побіг зі мною до Камінського, щоб його перестерегти. Чи не краще було б для провокатора віддати й Камінського з компромітуючими паперами й печаткою РУП? Потім, що це за містифікація з Поповим, що дивився на Доброскока крізь дірочку в дверях тоді в жандармському управлінні? Це я пояснюю так, жандарми довідалися, що я з якимсь привозив літературу до Люботина, може від самого ж Доброскока, а потім хотіли перевірити, чи не з Доброскоком я ту літературу привозив. Що літературу я в той вечір привозив з Жуком, Доброскок міг знати від когось з Люботинських хлопців, які були його товаришами по службі в телеграфі. Чого, далі, Доброскок перестеріг мене, що в мене може бути ревізія в Деркачах? Багато таких питань, яких я й досі не можу собі вияснити. Одно ясно, що Доброскок був провокатором соціал-демократичної організації й «мимоходом» приложив свої руки й до нас.

Як тільки прийшла звістка про його провокацію, він зараз же щез із Харкова.

Коли чутка про провокацію Доброскока донеслася до Кубані, то звідтіль приїхав його брат. Він спершу не хотів вірити, що це так, ходив як божевільний, й коли упевнився, що це так, то поклявся,

що коли зустріне свого брата, то власними руками його застрілить.

З Харкова Доброскок перебрався до Петербургу, бо скоро після того був у Теріоках інж. Чубенко, бачить: назустріч йому йде Доброскок з якоюсь дамою попід руку.

Як тільки вони уздріли Чубенка, зараз сіли на першого візника й втекли. В російському часописі «Омщее Дѣло», під редакцією Бурцева, в Парижі з 15. VIII. 1910 р. було надруковано дві статті під заголовком «Деятелі охранки» за підписом М. Г. і Сергєя Сергєїча, як спомини за провокацію Доброскока. Там сказано, що Доброскок з Харкова переїхав до Петербургу, при чому з Харкова ще одержав від Комітету соціал-демократичної організації «явку». В Петербурзі продовжував свою провокаційну роботу під прізвиськом «Ніколай — Золотия Очки».

Можна тільки дивуватися тій неорганізованості й відсутності тісного зв'язку між окремими комітетами соціал-демократів, щоб могло так статися, що людина скомпромітована в однім місці, переїздить у друге й спокійно собі працює в тій самій партії.

В роках 1913-1917 перед революцією Доброскок під назвиськом Добровольський (це по матері) був поліцмайстером у Петрозаводську.

Вже під час революції читав я в часописах, що Доброскок-Добровольський з Петрозаводська втік до Нової-Ладоги; там був арештований, привезений до Петербургу і вже за большевиків розстріляний разом із своєю жінкою (назвиська не пам'ятаю), також провокаторкою між російськими ес-ерами, відомою з процесу подружжя ес-ерів Мінор у Петербурзі.

На кінець 1904 р. був скликаний за кордоном у Львові партійний з'їзд РУП, але на той час у партії

назрів новий конфлікт і з'їзд не відбувся. Російську соціал-демократичну партію непокоїло існування самостійної української, хоч би й соціалістичної організації й вона наважилася зірвати її з середини. В близькі стосунки з партією РУП ввійшли елементи з російської соціал-демократії з метою розбити партію, як напр., Тучапський, Павлов (Біск), Кирієнко й ін.

Тепер стало ясным, що Ів. Кирієнко ще в році 1902 вступив до «Харківської Української Студентської Громади» з метою агітувати за марксизм і витягати звідтіля людей до партії російських ес-деків меншовиків. Це вражіння ще тоді мав Дм. Антонович і отверто це висловлював. Ці люди підняли питання про з'єднання РУП з російською С.-ДРП, але РУП in corpore на таку пропозицію не пішла. З'їзд був зірваний і значна група вийшла з РУП та зорганізувала так звану «Спілку». Хоч назвала вона себе «Українською Соціал-Демократичною Спілкою», але була, власне кажучи, тільки філією РС-ДРП і свої відозви видавали здебільшого по-російському.

У своїй декларації про вихід із РУП «Спілка» пише російською мовою між іншим таке: «...сознательные пролетарские элементы РУП решили выделиться из этой партии и положить начало организации украинского пролетариата, направляя поток его движения в общую могучую реку пролетарского движения всей России. Помочь соединению сознательного пролетариата всей России в единое кристаллизованное целое, помочь созданию централизованной пролетарской партии всей России, воспренятствовать отвлечению украинского пролетариата в сторону буржуазно-радикальной «Самостийной Украины», т. е. воспренят-

ствувать затемненію класового свідомства українського пролетаріата, — вот ближайшія задачи этой группы».

О. Гермайзе в своєму «Нарисі з історії революційного руху на Україні» признається, що «по суті з «Спілкою» відбувалася досить прикра річ. Чим даліше, тим щораз менш українською ставала вона, дарма, що в принципі ставила своїм завданням працювати серед українського пролетаріату, головним чином сільсько-господарського»... «із організації загально-російської соціал-демократії, що має спеціальне завдання працювати серед пролетаріату України, «що розмовляє українською мовою», як це накреслювалося у фундаторів «Спілки», вона по волі ставала організацією соціал-демократичною без будь якого ухилу в український бік, навіть іноді з ворожістю до ідей національного відродження». Ця група, «утворивши «Спілку» при боці РС-ДРП, одступилася від української культури, потрібної тим самим масам, що до них вона пішла для агітації й політичної організації».

Але пише далі Гермайзе: «...своєю новою серед українських партій національною платформою «Спілка» зробила в той час кольосальний здвиг з вузького шовіністичного поняття українства, обмеженого прикметою мови, до територіяльно-державного поняття, на яке згодом стала українська революція».

На це можна зауважити, що «Українська революція» ніколи на той ґрунт не ставала, а стала московська, яка, задавивши український національний рух, примушена була вимогами обставин «згодом» зробити пародію чи фікцію української державности. — Одним словом «Спілку» можна назвати зрадницею національної ідеї. Зараз же по своє-

му заложенню вона повела страшну боротьбу з РУП на місцях провокаційними засобами, називаючи РУП партією «буржуазною» й «націоналістичною».

Перед тим укінці 1904 р. виходив у Львові часопис «Правда» під редакцією Тучапського й Канівця, який підготовляв організацію «Спілки», а після заснування «Спілки» став виходити орган «Наша Правда».

В оправдання своєї зради РУП Меленевський, напр., казав: «Український пролетаріят цілком обрусів, і тому існування окремої його організації не має жодної рації», а Тучапський просто заявляв, що «оскільки Україна живе культурним життям, вона живе «русским» життям. А коли української культури немає, не можу я бачити й жадної користи від знищення національного гніту на Україні»...

До головного Комітету цього російського «либлюда» належали: М. Меленевський, Ів. Кирієнко, Гр. Довженко, П. Тучапський, Подольський (Гойхберг), Свят. Завадський і С. Соколов. До «Спілки» пізніше вступив також О. Скоропис-Ялтуховський і був кооптований до Головного Комітету.

До цих «виходців» з РУП належали також: Лозенки-Голіцинські (Є. Голіцинський з жінкою Катериною), П. Канівець (Кавун), Віктор Мазуренко (Карась) та М. Коренецький.

До Харкова в 1904 р. приїздив агітувати за «Спілку» інж. Микола Сахаров (відомий як троєженець), але успіху не мав.

Між іншим треба зазначити, що в роботі «Спілки» брав дуже діяльну участь і Л. Троцький. Під редакцією Л. Троцького в 1908 р. вийшло три числа журналу «Правда», на якому було зазначено, що це «Орган Українського Соціал-Демократичного

Союза-Спілки», хоч власне кажучи «Спілки» тоді вже не було.

Сама партія РУП котилася в напрямі найменшого опору й робила щораз більші «уступки» в національному питанні. Вона думала своїм наближенням до РС-ДРП відвоювати собі її позиції в Україні, але все більше губила під собою ґрунт, бо «рубала той сук, на якому сиділа».

Національне питання в партії РУП стало болючим, бо в своїй попередній діяльності вона не утворила відповідних умов для свого розвитку й праці; ігноруванням національного питання не викликала в народі українського національного руху, не завоювала собі певного становища в Україні, як партії національної, яка веде свій нарід на боротьбу проти всякого гніту, чи економічного, чи національного; тому не зробилася паном на своїй власній землі; вона тепер почувала за собою повне безсилля на самостійну акцію.

В партії з'явилися елементи, яких уже марудила навіть «федерація», чи «автономія», які вважали національне питання навіть «неіснуючим» і доводили, що «національне питання видумала буржуазія для того, щоб затемнити класову свідомість пролетаріату». Вони вдовольалися «обласним самоврядуванням», де, на їх думку, українська національна справа розв'яжеться сама собою.

Таким чином в РУП нуртували три течії, що зазначилися в партійній ідеології по 1903 р.: «Сплічане» (О. Скоропис-Йолтуховський), «Обласники» (Д. Антонович) та «Українські Соціал-Демократи» (М. Порш).

Так О. Скоропис-Йолтуховський вважав, що «маса сільського пролетаріату на Україні є національно українська. Масова організація його врешті

може бути тільки українська. Головною метою є *політичне й соціальне* усвідомлення маси, а українською вона буде сама собою без всяких коло того «заходів».

Дм. Антонович вважав, що поняття нація рівне поняттю — держава. Пролетаріят може стремитися до окремої держави, але в існуючій вже державі не повинно бути ніяких національних відрубних партій. Коли думку про «Самостійну Україну» вважали утопічною, то не повинно бути ані федерації, ані автономії. Мусить бути або Самостійна Україна, або питання національне для нас *неіснуюче* й треба йти до російських партій.

Так навіщо-ж було відрікатися від постуляту «Самостійна Україна», виставленого спочатку партією РУП? З яких причин думку про Самостійну Україну треба вважати *утопічною*? Як за соціальні досягнення, так і за національні треба боротись, бо ніщо з неба не падає.

М. Порш вважав, що Росія складається не з однієї нації, а з нації пануючої й націй-рабів. Національний гніт в основі своїй є спиненням розвитку продуктивних сил нації і гальмуванням її культурного розвитку.

Пролетаріят мусить боротися за такі форми державного устрою, які ґарантували б йому відсутність національного гніту й широку клясову самодіяльність. Це буде забезпечене для України національно-територіяльною автономією. Коли автономія не годна буде розв'язати національного питання, то «пролетаріят мусить прийняти в свою програму постулят політичної самостійности».

Чому ж не зразу прийняти той постулят? Тільки самостійність ґарантує відсутність національного гніту, українська нація для самостійного життя має всі політичні, економічні й географічні дані.

Раз ми хочемо досягти своїх постулатів революційним шляхом, то це вже саме виключає еволюційний спосіб думання, й своєю ціллю ми мусимо ставити максимум, а не задовольнятися тимчасовим мінімумом, при якому ми ще непевні, чи буде остаточно розв'язане національне питання. Оттут то й виявляється наша *слабодухість*.

РУП тоді, наче той корабель, що опинився серед бурхливого моря без компасу, загубила свою провідну ідею й блукала без певного напрямку, — кудю йти? В який бік не кидалася вона, все перед її очима був один маяк — російська соціал-демократична партія, поза якою вона більше нічого не бачила.

Так гойдаючися на хвилях марксизму, вона щораз ближче підпливала до чужого берега, розбита й знесилена.

Після від'їзду А. Жука до Курська я тримав з ним зв'язок. Якось подав він мені вістку, що йому ведеться зле, бо його, як політично неблагонадійного, військове начальство держало в неласці.

Найбільше терпить «нижній чин» у таких випадках від фельдфебеля та всяких унтерів. Зібрався я тоді й поїхав до Курська навідати Жука й побалакати про всякі справи. Ми обговорили все минуле й поділилися думками про сучасну й майбутню працю РУП, хоч у програмових питаннях звичайно далеко не погоджувалися.

На Великдень 1905 р. я їздив з родиною Степана Скитського¹³⁾ на Крим і там у Севастополі відвідав Коваленка й Мацієвича.

¹³⁾ Ст. Скитський — це один з двох братів відомих з дуже голосного процесу вбивства в Полтаві секретаря консисторії Комарова (Ю. К.).

Левко Мацієвич тоді вже, як корабельний інженер, завідував будовою якогось крейсера, а Олекса Коваленко був інженер-механіком на панцирнику «Скатерина II». Обидва вони тоді в революційній діяльності участі не брали. Вже пізніше, коли Мацієвич перенісся до Петербургу, то в роках 1906-1909 брав широку участь у тамошньому українському житті та в українських видавництвах різних напрямів, як то: «Вільна Україна», «Наша Дума», «Праця» та інш., але ця участь не мала ініціативного або хоч постійного характеру, а була епізодичною.

Я ніяк не можу зрозуміти, як міг Л. Мацієвич у 1907 році бути членом редакційного комітету соціал-демократичної «Наша Дума», разом з В. Мазуренком та інш.¹⁴), коли він у році 1903 так гостро поставив справу з національним питанням (РУП) в Харкові. Якось цьому не хочеться вірити. Л. Мацієвич кінчив своє життя трагічно: розбився на смерть, упавши в Петербурзі 24 вересня 1910 р. з аероплану з височини 400 метрів.

¹⁴) Див. Дм. Донцов: «Наша Дума», «Наш Голос» ч. 6-8, ст. 384 (Ю. К.).

Х.

(Рік 1905. — РУП набирає виразніше соціал-демократизного характеру. Програма — мінімум. — Революція 1905 року. — III партійний з'їзд. — Народження УСДРП. — Другий мій арешт).

В 1905 р. РУП «отрясає» все щораз більше націоналістичний порох з ніг своїх і набирає виразно соціал-демократичного характеру. В травні ЦК випрацьовує програму — мінімум, яка домоглася м. ін. однопалатного парляменту в демократичній російській республіці, автономії України з власним соймом, виборности суддів і урядників, місцевого самоврядування, волі слова, друку, товариств, зборів, страйків, особистої незайманости, свободи осідку й вибору заняття, скасування станових привілеїв, свободи віри, поділу церкви від держави, скасування постійної армії й запровадження натомість міліції, обов'язкового навчання рідною мовою учнів, поступового оподаткування, соціального забезпечення робітництва, широкого фабричного законодавства, муніципалізації державних, церковних та монастирських ґрунтів. Як тактичні засоби рекомендувалися: страйки, відмова платити податки, відтак не слухатися влади, не давати рекрута тощо.

Остаточною ціллю руху мало бути — скинення царя й вибір безпосереднім і тайним голосуванням Народньої Ради.

Отже РУП цілком підписувалася під програмою російських соціал-демократів, але в своїх відозвах

Олександр Коваленко
(фотографія з студентських часів)

зверталася до всього селянства, а не до сільських пролетарів. РУП добре знала, що з себе інтелектуально уявляють ті «батраки», та яку незначну кількість всього селянства вони становлять, тому покладати на них свої надії, нехтуючи трудове власницьке селянство, було б абсурдом. Але коли ми, перечитавши цю «програму», подумаємо собі про все те, що сталося за оці 10-11 років, та порівняємо з тими експериментами, які провадяться тепер у нас в Україні з тим самим селянином, до якого тоді зверталася наша соціал-демократствуюча РУП, то яким дитинством здаються всі оті «вимоги» програми. На всі оті вироблення програм та різні дискусії партія витрачала весь час, а провадити практичну роботу, організаційну працю як у самій партії, так і серед тих селянських мас уже не було коли.

Тому революція 1905 року застала РУП дезорганізованою й слабою. Своїм наближенням до російських соціал-демократів і нехтуванням національного питання вона відштовхнула від себе революційно національні елементи й сама в тім часі ніякої реальної сили вже не виявила. Що ж торкається інших українських партій, які в тім часі постали з національних елементів, що не пішли в РУП, то вони були ще також слабкі на те, щоб спробували самі на якусь поважну акцію. Тому ми українці самостійно виступати не могли й своє національне обличчя згубили.

З самого початку революції ми розпоршилися по всяких комітетах: «станечних», «ісполнительних» і під російською маркою працювали там поодиночі й «лили воду на чужий млин». Заслуга РУП в підготовці революції у нас в Україні була величезна, а слава дісталася не нам. Ми не зуміли задержати

завойованих позицій у своїй власній хаті, втратили свою популярність між селянськими масами й добровільно здали свої становища росіянам, самі ж, як організація «пасли задніх».

22 січня 1905 року в Петербурзі прийшло до масового розстрілу робітників, які під провокаційною кермою «отця» Гапона йшли просити у царя оборони. Скрізь робітники захвилювалися. Почалися репресії. Від 11 до 23 січня у нас в Харкові заарештовано більше 40 видатних революційних діячів. На різних верстатах робітники застрайкували. Протягом весни 1905 р. відбулися многолюдні демонстрації, як напр., 1 травня, але ці виступи носили характер непостійний, і революційний рух то затихав, то знову вибухав.

З початком осені рух розгорнувся з новою силою. Гаслом до революційної боротьби був невдалий кінець японської війни, яка в серпні 1905 р. закінчилася ганебним для Росії Портсмутським миром.

17 жовтня оголошена так звана «куца конституція», але вона не заспокоїла революційного руху, а тільки підлила «масла в вогонь». Скрізь почалися віча й демонстрації. В самому Харкові була 25 листопада уряджена величезна демонстрація з участю війська. В ній велику роль відіграв наш приятель В. Мешковський. По скінченню гімназії він відбував військову службу як однорічник у Старобільському полку й вивів свій полк у повному бойовому порядку на демонстрацію. Демонстранти гучно вітали військо. Начальство переполошилося й побоялося вжити іншу військову силу проти демонстрантів. Все скінчилося мирно. В своїх вимогах, поданих начальству, вояки Старобільського й Лебединського полків м. ін. заявили, що не будуть стріляти

до демонстрантів. По тій демонстрації В. Мешковський мусів дезертирувати й виїхав за кордон. Великі віча кілька разів уряджено в новому будинку «Общества грамотности» на Ветеринарній вулиці. На тих вічах часто виступав Дм. Антонович, розпинаючи на хресті націоналізм, буржуазію тощо.

Впочатку грудня почалася підготовка озброєного повстання. Під прикриттям організації домової охорони від хуліганів почали збирати всяку зброю. Харківський комітет «общественной безопасности», здається він так тоді офіційно називався, засідав тоді в «Медицинському Обществі» на Пушкінській. Зносили всяку зброю, яку хто мав. Між своїми знайомими я назбирав з десятків різної системи й калібрів рушниць, пістолів та кілька сот набоїв, забрав свої дві рушниці, зложив те все на візника й рушив на призначене місце.

Коли я під'їхав до пожежної станції, на Катеринославській вул. проти площі, я побачив, що вулиця перетята поліційною патрулею і на Катеринославську нікого не пускали. Моєму візникові замахали руками, щоб звертав у бічну вулицю. Візник став. Бачу я, що в напрямі до нас іде поліційний старшина. Я тріпнув візника за плечі й велів зараз же їхати вліво. Візник сіпнув кобиличину й ми пустилися навітікача. Та рушниці я таки доставив і передав їх докторові медицини Вол. Фавру, який стояв на чолі того комітету.

10 та 11 грудня заарештовано біля 60 чоловіка різних «неблагонадійних» осіб, найбільше між залізничниками. Тоді 12 грудня в залізничних майстернях уряджено велике віче, на якому було до 6 тисяч люда. Ухвалено резолюцію проти арештів і оголошено загальний страйк. На те віче явилася рота піхоти й командир роти наказав робітникам

«розійтись», при чому дано дві сальви в повітря. Робітники вийшли з майстерень і потягли до міста, але біля кузінського мосту дано ще дві сальви, якими забито двох робітників і багато поранено. Робітники розбіглися.

— Після цього вибухло в Харкові озброєне повстання з барикадами на вулицях, стріляниною і т. і.

Головними пунктами були: фабрика сільськогосподарських машин Гельферіх-Саде, де засіло коло 500 озброєних студентів та гімназистів старших клас. Потім Університетська горка й подвір'я університету. Там забарикадувалося 1,000 студентів, робітників і взагалі революційної інтелігенції; вони були добре озброєні, навіть кулемети мали. Сполучення з цією групою утримувалося через потайний хід у дворі на розі коло спуску біля Пасажу на Ключківську вулицю. Туди їм носили їжу й набої.

В Люботині було взагалі «революційне гніздо». Віча там відбувалися в залізничній станційній залі, також скликалися віча в селі біля ст. Люботин. На ті віча з наших їздили Гнат Хоткевич, Михайло Базькевич, Григорій Чубенко, а найголовнішу роль відіграв там Кость Кирста. В той час я до Люботина їздити не міг, бо був дуже зайнятий у Харкові. Крім того мене в Люботині добре знали. В ту добу революційного руху в Харкові відіграв значну роль між залізничниками Гнат Хоткевич. Що торкається Костя Кирсти, то за моїх часів у Харківському технологічному інституті були студентами три брати Кирсти. Старший Федір, Михайло й Кость. Вони належали до Харківської Студентської Громади. Федір і Михайло були спокійні й нічим не відзначалися від загалу студентства, але молодший Кость був вдачі нервової, з нахилом до авантюриництва.

Впочатку 1905 року він став революціонером; казав, що належить до російських соціал-демократів, але я тому якось не вірив. До РУП він чомусь вступити не хотів. Коли в Люботині почалися рухи, нараз з'явився там Кирста, своєю демагогією він зразу ж опанував масу й захопив під свій вплив. Всі наші мусіли відійти на бік. Кирста став свого роду диктатором, а Люботин проголосив себе самостійним під назвою «Люботинська республіка».

В Харкові тим часом військо оточило фабрику «Гельферіх-Саде» й почало стріляти з рушниць і кулеметів. Спочатку з фабрики відстрілювалися й кидали в військо бомби. Забито одного козака і поранено салдата. Між революціонерами забито двох і декілька ранено. На Конній площі в той час було багато забито робітників паровозо-будівничої фабрики, які йшли на підмогу «Гельферіхівцям».

Та довго держатися було їм тяжко, мусіли піддатись. Багато повтікало, але 134 чоловіка заарештовано й відведено в Харківську Центральну тюрму.

Ті, що були на Університетській гірці, побачивши, що їх сила замала, тихо вночі вийшли потайним ходом на Ключківську вулицю малими групами; здається, нікого не арештовано, було тільки кілька поранених і забитих при перестрілці з військом.

Скоро після того 17 грудня 1905 «упала» також «Люботинська республіка». На неї вислано щось дві сотні козаків, відділ піхоти з кулеметами й одну гармату. Брили Люботин, що називається, приступом, були поранені й вбиті. Сам Кирста був також поранений і арештований. Його зв'язаного привезли саньми до Харкова й здали в тюрму на Холодну Гору ледве живого, бо в дорозі козаки били його прикладами.

Під час революційних подій цікаве громадянство, не вважаючи на небезпеку, прямо лавами ходило по місті. То тут, то там збиралися купки й слухали промов агітаторів. Козацькі стежі розгнали натовпи, били нагайками або й стріляли.

З долу Московської вулиці військо стріляло здовж на Миколаївську площу, де була якась демонстрація. Були поранені й забиті. В різних місцях на вулицях Харкова лежали трупи. Кілька раних і трупів доставлено в лікарні, а багато забрала поліція і вночі потайки поховала. 17 трупів зареєстрував Міський Комітет у лікарнях та улаштував їм спільний похорон. То було щось величаве. Жалобна процесія рушила в супроводі кількох десятків тисяч людей через усе місто на цвинтар. Труни були уквітчані червоними стяжками, вінками й квітами, їх несли на руках. Попереду несли маленьку труну забитої дитини. Було безліч плякатів та прапорів з революційними написами. Між прапорами відзначався один чорний великий стяг; він займав центральне місце й був без жодних написів. Це був прапор від Харківського відділу «Всеросійського союзу інженерів». На цьому проводі з «видимою» поліції не було нікого. Натовп ішов у повному ладі і всі співали: «Ви жертвою палі в боротьбі рокової...» та «Вічная пам'ять...» Все робило надзвичайне враження, більшість присутніх плакала. Кожну хвилину виносили з натовпу зомлілих жінок.

На цвинтарі викопано 17 свіжих могил. Після промов, особливо натхненна й змістовна була промова відомого професора Гредескула, труну за труною під жалібний спів спустили на вічний спочинок.

Всі тихо і в повному порядку розійшлися з цвинтаря.

На селах також були великі селянські заколоты, що захопили в Україні восени 1905 року понад 40 повітів. На Різдвяні свята наша люботинська організація скликала віче в селі Люботин, де був маєток князя Святополк-Мірського. На це віче закликав я з Харкова Д. Антоновича й А. Жука. Здається ще поїхали П. Андрієвський, Криницький та ще хтось, вже тепер не пам'ятаю. Студент Криницький належав до «Харківської Української Студентської Громади» й був прибічником Д. Антоновича. Треба сказати, що при суперечках на зборах студентської громади, поруч з провідниками течії з одного боку інтернаціонально-соціалістичної, а з другого національно-революційної, були й люди, які своїх поглядів ще не мали, й «тяглися» за Д. Антоновичем (Мухом) просто через те, що він їм imponував своїм переконуючим способом балачки. Їх ми називали «мухівцями». Одним із таких «мухівців» і був Криницький.

На віче ми трохи спізналися, люди вже на половину розійшлися. З промовою виступив тільки Андрій Жук, але був чомусь з своєї промови, як казав опісля, незадоволений. Виступ наш тоді був слабкий.

Взагалі, через хибний напрям, зайнятий, у національним питанні, РУП в загально-російській революції 1905 року не відіграла жодної ролі, а, як партія національна, згубилася. Про це вже я писав раніше.

В грудні 1905 року був скликаний III партійний з'їзд у Києві, який і прийняв остаточно соціал-демократичну програму. Думки, висловлені М. Поршем, лягли в основу постанов того з'їзду щодо національного питання:

«*Маючи на увазі, що процес економічної централізації являється лише однією стороною економічної еволюції, другою ж стороною її є економічна децентралізація, котра тягне за собою децентралізацію політичну; що форми політичні пристосовуються до індивідуальних, економічних, побутових, психологічних і культурних обставин кожної нації; що демократизація державного ладу вимагає децентралізації законодавства, адміністрації й судівництва, в інтересах усунення — оскільки це можливо в капіталістичному суспільстві — національного гніту потрібне передання усіх тих справ, в котрих виявляється національний гніт, в руки представницького зібрання національно-територіальної одиниці*».

Таким чином прийнятий був у програму постулат *автономної України* в межах етнографічних.

На цьому з'їзді відкинута назва «Революційна Українська Партія», як не відповідаючу соціал-демократичній програмі й тактиці, й прийнято нову — «Українська Соціал-Демократична Робітнича Партія». Центральному Комітетові доручено зробити кроки до сполучення всіх соціал-демократичних партій і організацій в єдину соціал-демократичну робітничу партію Росії на основах федерації. Дм. Антонович вийшов з РУП, не пристаючи на автономію чи федерацію України, і в партію УСДРП не пішов.

Так, після 5-річного існування партія РУП умерла. Дм. Антонович був фактичним головою й провідником, як Харківської Студентської Громади, так і РУП; був її ідеологом і душею. Кожне важне партійне діло було, коли не його ініціативою, то проходило з його керівничою участю. Він виявляв колосальну організаційну здібність і вміння

для здійснення своїх плянів знаходити відповідних виконавців та запалювати їх вогнем саможертви, не ухиляючися й сам від небезпеки, але він пішов хибним шляхом у вирішенню національного питання й сам своїми власними руками крок за кроком убивав те, що так славно зачав.

Від гасла «Самостійна Україна» дійшов до твердження, що «національне питання вигадала буржуазія, щоб затемнити самосвідомість пролетаріату» й нарешті до «неіснуючого (національного) питання».

Далі вже починається «хожденія по муках» новорожденої слабкої дитини УСДРП, яка стала більше-менше на тверді ноги тільки під час другої революції 1917 року. Кінець року 1905 був кінцем революційної весни. Революція була здавлена з небувалою жорстокістю — «карними» експедиціями по залізницях, розстрілами і т. ін. А з початком 1906 року стали нищити рештки революції і виловлювати поодиноких революціонерів. Поліція й жандарми тільки й знали, що тягали людей до в'язниці. Не минула й мене та пригода. — О другій годині вночі з 7 на 8 січня постукали до нас «гості» й дуже налякали мою стареньку матір. То були жандарми. Зробили у мене трус, нічого не знайшли, а все ж таки мене арештували й відвезли в Харківську Центральну в'язницю, яка була мені вже добре знайома з 1899 р.

В'язниця була переповнена; мене посадили в камеру, де вже було чоловік з 20. Кімната була досить велика, але без нар (пріч), тому всі лежали на підлозі на солом'яниках. Тут зустрів я свого знайомого по союзу інженерів гірничого інженера Лазаря Рабиновича, відомого тепер із так званого «Донецького процесу» 1927 р. Це була дуже лібе-

Инж. Ю. Коллард — міністер шляхів УНР у 1918 р.

ральна й високоосвічена людина, мав тоді вже біля 46 років, був директором «Ірмінського Кам'яно-вугільного Товариства» в Донецькому басейні. Арештовано його за те, що був членом президії «Союзу інженерів» у Харкові і під час похорону забитих на демонстраціях ніс згаданий вище чорний прапор. Л. Рабинович — перший — завів 8-годинний робочий день на своїх копальнях, які належали анонімому бельгійському товариству.

Був він людиною заможною і давав багато грошей на різні ліберальні цілі й революційні організації, своїм коштом удержував у вищих школах кілька студентів, своїй родині не мав, бо не був жонатий. За всі його добрі діла й підтримку робітничого руху дуже зле відплатила йому «робітничо-селянська» влада. Як відомо, у «Донецькому процесі», що був одною з провокацій большевиків, він був засуджений на розстріл і тільки завдяки обставинам, кара смерті змінена на 10-літню каторжну тюрму.

У в'язниці вибрав я собі місце біля Рабиновича й так не роздягаючися ліг. На дворі почало вже сіріти. Скоро до нас у камеру увійшов ще один арештований; високий на зріст, в ведмежім кожусі з смушевою шапкою на голові. Це був харківський адвокат Микола Познанський, що кілька місяців після цього став Товаришем Голови П Державної Думи.

В другій половині будинку, що була відділена від нас по коридору ґратами, сиділи «Гельферіхівці». В в'язниці політичні зорганізувалися й для зносин із тюремною адміністрацією обібрали старосту та його заступника. Старостою Познанського, а заступником мене. На фабриці «Гельферіх-Саде» тоді арештовано багато гімназистів і молодших сту-

дентів. Їх батьки зорганізували комітет, який мав своїм завданням харчувати у в'язниці «Гельферіхівців» та піклуватися їх долею перед урядом. Але завдання того комітету було скоро поширене, — до нього приєдналася майже вся харківська інтелігенція й потім уже допомагала харчами, білизною й одягом всім політичним в'язням, як у Центральній Губернській в'язниці, де сиділи ми, так і на Холодній Горі. Кожен день нам доставляли гарячу страву не тільки на обід, але й на вечерю. Цим разом сидіти було не так тяжко. Ми з Познанським мали право від 7 години рано, себто після ранньої «повірки» й до початку вечірньої «повірки», себто до 6-7 години ввечері, ходити по всій тюрмі в обох корпусах, заходити до всіх камер, чи то одиночних, чи спільних, скрізь, де тільки сиділи політичні. Зі стравою дуже легко передавали нам пошту з волі. Хоч ми ходили в супроводі «надзирателя», але це була тільки формальність, бо за нами цілком не дивилися.

Найвеселіше було у «Гельферіхівців». Як наставав вечір, себто після вечірньої повірки, що тільки вони не виробляли! До їхнього коридору через ґрати нам усе було видно й чути. Це був справжній цирк. Напр., вони представляли мітинг-демонстрацію. Ось всередині коридору стоїть натовп, посередині на столі стоїть «агітатор» і промовляє, революційний натовп криками й лясканням у долоні висловлює свою згоду з агітатором. Нараз із сусідніх камер вискакують імпровізовані «козаки». Себто на більших хлопцях на плечах сидять менші з нагайками в руках, то були скручені рушники. «Козаки» кидаються в натовп і починають лупити нагаями направо й наліво. Регіт, лемент. — Натовп розбігається. Деяких козаків стягають з «коней».

Потім провадиться суд над арештованими: виносять стіл, стільці, ослони; за столом сідають судді, прокуратор, оборонці, свідки. Свідки одягнені в сірі пальта з парасольками в руках. Такий вигляд звичайно мали тайні поліційні агенти — шпики і тому їх називали «горохові пальта».

Тюремна адміністрація до цього вже була звикла й не перешкоджала забавам.

На нашім коридорі сиділа солідніша «публіка». Тут велися дискусії на різні питання, співав досить добрий хор, навіть ставили якийсь спектакль — одноактівку. Так підходив до кінця вже другий місяць сидіння. Більша частина «Гельферіхівців» була звільнена, склад других політичних також по trochu мінявся: одних випускали, других привозили. Тюрма наповнялася щораз менше інтелігентними в'язнями. З'явилися якісь просто підозрілі індивіди, що вмисне загострювали відносини з тюремною адміністрацією, настроїв ставав чимраз нервовіший. Порозуміння між політичними вже не можна було досягнути ані в яким питанні, починалася партійність у найгіршій змісті цього слова. Майже ні одного дня не минало без якоїсь неприємності. В той час Познанського випустили, а я заступив місце старости. Скоро побачив, що ніякої користи з мого старостування нема, крім великих неприємностей для мене, тому від старостування відмовився. Вибирати нового старосту адміністрація заборонила.

Сидіти в спільній камері стало дуже неприємно й ми з Рабиновичем попросилися перевести нас в одиночки на другий корпус. В тих одиночних камерах сиділо по двоє, здебільшого наші залізничники. Ми поселилися удвох з Рабиновичем. Там було спокійніше й приємніше, бо режим залишався старий.

Камери цілий день не зачинялися й можна було ходити один до одного. Рабиновичу ще раніше було дозволено в справах службових приймати свого секретаря в канцелярії тюрми й підписувати папери. Через свого секретаря він одержував часописи й всяку страву. Тюремний лікар приписав йому для шлунка воду «Гуніяді-Янос», часто в пляшках з етикеткою «Гуніяді-Янос» приносили нам справжню «смірновку» (горілка).

Увечері приходили до нас сусіди по камері й грали з Рабиновичем у карти, а що я в карти не граю, то в той час куховарив на спіртовці.

Одного дня, так у середині березня викликали мене до тюремної канцелярії; там чекав молоденький жандармський поручник. Почався допит. Пред'явив він мені обвинувачень, як кажуть, «цілий вагон»: і приналежність до РУП, і до «страйкового комітету на залізниці», і до харківського «центрального виконавчого комітету», зносили з соціал-демократами, соціал-революціонерами і т. ін., та що взагалі проваджу революційну працю, звернену на «ніспроможеніє» існуючого державного ладу. Тоді питає мене: «Що можу сказати в своє оправдання?» Мене це розлютило страшенно, бачив в його поведженні, що нічого певного мені закинути не може. Кажу йому:

«Отже треба було людину тримати в в'язниці скоро три місяці, щоб потім пред'явити йому такі безпідставні, такі необґрунтовані обвинувачення? Це ганьба для Жандармського Управління! Ті обвинувачення, які мені Ви ставляєте це абсурд, бо одно виключає друге. Це Вам, як жандармському офіцерові повинно бути так ясно, як і мені. — Нічого я Вам на такі дитячі обвинувачення

відповідати не можу й не буду, прошу мене увільнити, — я йду назад до в'язниці!»

Дижурний (вартовий) помічник начальника тюрми відвів мене назад до нашої камери.

Так я й zostався сидіти далі.

Через кілька день Рабиновича випустили, а мене перевели на «Холодну Гору». Там я зустрівся з Костем Кирстою, проф. Гредескулом та з членом Харківської Студентської Громади, студентом Ващенком. Що він був заарештований, я не знав. Сидів він там із своїм батьком, вже немолодим багатим козаком-хуторянином; обох обвинувачували в революційній українській пропаганді й агітації між селянами.

Більшість селян, які тоді там сиділи, були штундисти. Тому часто балакалося там на релігійні теми. Професор Гредескул читав лекції по питанням соціально-політичним. Взагалі товариство там було дуже приємне.

З огляду на те, що Кость Кирста відіграв таку визначну роль в 1905 році в зв'язку з повстанням у Люботині, мушу ширше схарактеризувати цю людину. Кирста був дуже цікавий тип агітатора-демагога. Подібні йому агітатори багато лиха наробили й часто спричинялися до цілком зайвих жертв. З ними я зустрівся ближче в 1916/17 році на будові військової залізниці Одеса-Миколаїв. Кирста вже був тоді інженером, ходив у військовій уніформі прапорщика з георгієвським хрестом, завідував будовою залізного мосту 400 метрів задовшки через Бог.

Від станції Колосівка в напрямі на ст. Вядоній біля Миколаєва доходив мій учасок будови тієї залізниці до цього мосту. На будові того мосту пра-

цювало одночасно біля 2,000 чоловіка робітників. З Кирстою ми там часто зустрічалися.

Під час революції 1917 року ті робітники страшенно непокоїлися, а їх занепокоєння передавалося й до робітників мого участку й давало мені з полагоджуванням всяких непорозумінь багато турбот та коштувало немало нервів.

У відношенні до своїх робітників якраз на весь ріст і виявилася авантурницька вдача Кирста. Своєю демагогією він, звичайно, притяг на свій бік робітників, — йому довіряли, — але робота майже припинилася, бо майже весь час робітники мітингували. Щоб добути собі між робітниками популярність, Кирста не цурався найнегідніших учинків, напр., коли робітники зачали нарікати на харч, платню, на тяжку працю та вимагали збільшення платні, то він тут же на зібранні, брутальним способом накидався на підлеглих йому інженерів-співоробітників, кричав на них, лаяв, називаючи визискувачами робітництва й наказував зразу ж збільшити платню, поліпшити харч, улегшити роботу тощо. А все ж те, що робилося там, чинилося на його розпорядження, бо він був такий сатрап, що нікому не давав вільної руки.

Таким своїм поведженням ставляв своїх колег у небезпечне становище перед розлюченою й мало культурною масою робітництва, а після зібрання робітники Кирсту «качали» й з тріумфом випроваджували, коли відїжджав додому. Врешті більшість інженерів мусіла покинути службу й повтікала.

Далі ще цікава річ. Кирста наказав, щоб його зустрічали з червоними прапорами і от коли тільки його моторовий човен, на якому він їздив з Миколаєва на міст, замаяв на річці, то зараз же над серединою мосту підносили великий червоний пра-

пор. Це означало: «Кирста єдет!» Тоді вся праця припинялася й робітники йшли на мітинг.

Завдяки такому сусідству, своїх робітників я міг стримувати тільки при допомозі «совета робочих депутатів» у Миколаєві, куди часто мусів їздити у різних робітничих справах. У тому «советі» було кілька солідних людей, які дуже часто допомагали мені прийти до належного порозуміння з моїми робітниками й до деякої міри неутралізували вплив робітників з Кирстового мосту. Якось при одній такій поїздці я зустрівся в Миколаєві з Кирстою. По старій знайомості він мене покликав до себе на обід; жив він у Миколаєві з своєю дружиною. Все було приємно й добре. Коли ось трапилося таке, чого й тепер не можу згадати без огиди.

Вже під кінець обіду слуга Кирстів щось чи не подав, чи забув щось зробити, взагалі порушив «етикету», чи пляшку з чимсь розбив, уже не пригадую, що сталося. Кирста скипів, в мент вилетів за ним у передпокій, і тільки чуємо: Лясь, лясь! — почав бити його по лиці. Я здурів від несподіванки, дружина Кирстова почервоніла й просто прикипіла до стільця, а Кирста наче нічого не сталося повернувся до їдальні, продовжуючи лаяти того слугу. Слуга мав років 25, був симпатичний і досить інтелігентний з вигляду. Я висловив Кирсті своє обурення з його вчинку, дружина його теж була страшенно збентежена. Ми ще трохи посиділи за столом, але балачка вже не клеїлася й за хвилику я в дуже прикрому настрою відійшов від них. От, думаю собі: «революціонер, лівий соціал-демократ!» Довго ще після цього ганебний той вчинок стояв у мене перед очима.

У 1919 р. стрів я Кирсту десь на станції залізниці біля Проскурова і в балачці зі мною він стра-

шенно обурювався на Петлюру за те, що Петлюра нібито відкинув його пропозицію організувати якийсь військовий відділ.

— «І добре зробив», подумав я собі.

На Холодній горі просидів я ще місяць.

Саме перед Великоднем я одержав відомості, що мене й ще з другими відправлять на заслання у Вологодську губ. адміністративно щось на три роки. Порадився з товаришами й написав Генерал-Губернаторові заяву, в якій скаржився на поступовання жандармського управління, яке на підставі «агентурних донесень», не розібравшись в тому матеріалі й не поставившись до нього критично, обвинувачує мене в ряді вчинків, які по своїй суті один одного виключають. У тій заяві розібрав я всі ті обвинувачення й просив Генерал-Губернатора особисто передивитися мою справу.

В той час Генерал-Губернатором був генерал генерального штабу Пешков, європейськи освічена людина, колишній посол у Константинополі. Адютантом у нього був тоді капітан генерального штабу Агапієв, той самий, що вже в ранзі генерала в 1919 році був начальником штабу українських військ у Рівному під головною командою отамана Оскілка. Після повстання Оскілка генерал Агапієв опинився в Польщі. Там був арештований і сидів у Варшавській цитаделі. Звідтіля в 1920 р. я його визволив при допомозі моїх особистих знайомих, тоді в польському уряді впливових. На особистий приказ Генерал-Губернатора я був негайно звільнений з в'язниці і продовжував службу на залізниці. Але то тривало недовго. Скоро Пешкова змінив якийсь генерал чорносотенець, замість інж. Ветрінського став начальником шляху тієї залізниці сатрап інж. Ро-

занов і я разом з іншими неблагонадійними товаришами знову був звільнений з залізниці.

В липні розігнано І Державну Думу й призначено нові вибори до II-ої. Від Харкова мали вибрати 80 виборців, що вибрали посла вже з-поміж себе. До цих виборів я ставився байдуже й ніде активно не виступав. Але на своє велике здивування в списку безпартійних на третьому місці я побачив своє прізвище. Був я тим дуже здивований, бо ніхто про те зі мною не балакав і моєї згоди не питав. Список безпартійних зібрав дуже багато голосів, тому списку пройшло 13 виборщиків. Голоси приблизно між партіями розділилися на рівну. Соціал-демократи одержали 15 мандатів, Соціал-революціонери — 14, Кадети (конституційні демократи) — 20, Чорна Сотня (Русское Собрание) — 18, Безпартійні — 13. Всього 80 мандатів. Українських партій не було.

Ми, безпартійні, зорганізували свою особливу групу й виступали самостійно, більшість між нами були українці. Ситуація склалася так, що ні один партійний кандидат пройти не міг. Тоді вжили персонального принципу. Таким кандидатом явився згаданий вище Мик. Познанський. Після всяких нарад усі зійшлися на ньому, навіть чорна сотня, боячися, щоб не пройшов ес-дек або ес-ер, і проголосили, що згідні голосувати за Познанського «персонально».

Порадився я з Мик. Міхновським. І він розумів, що єдиним бажаним кандидатом із тих виборців був Познанський, але тож буде ганьба, що від українського міста Харкова пройде *одноголосно* неукраїнець. Тоді ми вирішили, що я у всякому разі мушу дати чорну кулю, бо все одно Познанський пройде, але *не одноголосно*. Так я й зробив. Познанський

одержав одну чорну кульку й це була моя, але всі були тої думки, що то хтось помилково кинув не туди свою кулю.

Цим «високопатріотичним» вчинком і закінчилася моя 10-річна українська політична діяльність у Харкові. З того часу починається вже моє особисте «хожденіє по муках». В Україні служити на державній службі мені було заборонено; я був також позбавлений права на одержання «чинів і орденів», звичайно все це було зроблено в «адміністративному порядку». Так почалися мої блукання: Сибір, Кавказ, Мурман; і тільки в 1916 році мені пощастило повернутися в Україну, вже начальником участка будови військово-фронтної залізниці Одеса-Миколаїв, де мене й застала друга мартівська революція 1917 року.

XI.

(Українська соціал-демократія. Еволюція від національного радикалізму до інтернаціоналізму. Причини нашої національної катастрофи).

Українська Соціал-Демократична партія зразу ж після свого заснування почувала свою кволість для самостійного існування. Надії наших соціал-демократів, що після заснування української соціал-демократичної партії, всі соціал-демократичні організації на території України попадуть під їх вплив, не справдилися, й УС-ДРП ні однієї організації тим своїм «відреченням від РУП» не придбала. Російська ж соціал-демократія, досягнувши остаточну ліквідацію РУП, яка для неї завжди була сіллю в оці, тепер уже не бачила в УС-ДРП ніякої сили й не хотіла з нею рахуватися. Наші ес-деки впали в розпуку й почали «за всяку ціну» шукати порозуміння з російськими ес-деками для *спільної праці*.

На підставі II партії з'їзду ЦК партії робив заходи в тому напрямі, але «московські пани» не приймали до свого товариства «замурзаного хохлика». В російському соціал-демократичному журналі «Искра» в статті, яка була підписана «Украинец-искровец» (під цим псевдонімом крився п. Тучапський), писалося таке¹⁵⁾:

¹⁵⁾ О. Гермайзе, ст. 254 (переклад на українську мову мій) (Ю. К.).

«РУП офіційно заявляє свій соціал-демократичний напрям. Але назвався грибом, лізь до коша! Став соціал-демократом, будь ортодоксальним! Ми живемо не в «Самостійній Україні», а в Росії і становимо частину цієї кольосальної держави. А більша щодо території держава для пролетарської боротьби й об'єднання далеко вигідніша, ніж, напр., розбита на клітки дореформенна Німеччина, й змагати до розбиття такої держави (як Росія — Ю. К.) — значить змагати до ослаблення боротьби пролетаріату даної місцевості і цілої держави. Тому, коли РУП не націоналістична партія, коли слова «пролетарії всіх країв єднайтеся» для неї не порожний звук, вона повинна всіма силами змагати до з'єднання з Російською Соціал-Демократичною Робітничою Партією.

Конечність об'єднання з РС-ДРП почувають і признають (не кажучи про незначну кількість шовіністів) члени РУП; але тим часом, як одна частина РУП, назву її «іскровці», змагають насамперед об'єднати рух всієї Росії, друга, завдяки, розуміється, своїй відсталості, свій обрій обмежує рамцями своєї національності».

По нашому це значить:

— Прийміть московське хрещення, відмовтеся від свого народу в ім'я «єдиної — неділїмої» й тоді «милости просимо», а до того часу нема що з вами й балакати, бо ви «націоналісти-шовіністи».

В 1906 р. відбувся «об'єднательний сїзд РС-ДРП» в Стокгольмі. Центральний Комітет Української С-ДРП післав туди й свого делегата — М. Порша. Але це лишилося без усяких наслідків. З'їзд, відкинувши принцип національних організацій, зробив виїмок тільки для жидівського «Бунду». А потім після великих дебатів все ж таки

провів постанову компромісового характеру з соціал-демократією Польщі, Литви й Латиською партією, — що ж до Української С-Д, то з'єднання з нею відложив «на будуче», себто ввічливо показав на двері.

В березні 1907 р. скликано III з'їзд УС-ДРП. Не вважаючи на те, що Російська Соціал-Демократична партія *недвознажно* відкинула пропозицію з'єднання й протягнена нашими братерська рука лишилася висіти в повітрі, «уперті хахли» вирішили всетаки й далі вести переговори в таких «ультимативних» умовах:

1) Українська соц-демократія входить до російської С-ДРП, яко національна організація українського пролетаріату. 2) УС-ДРП має своє представництво в Центральному Комітеті РС-ДРП. 3) Місцеві органи, що мають керувати клясовою боротьбою всього місцевого пролетаріату, складаються на основі пропорціонального представництва з делегатів національних організацій. 4) Російська С-ДРП визнає автономію України.

Але й цей «ультиматум» справі не поміг. Російська соціал-демократія й слухати не хотіла за якісь права українців на окремішнє існування, хоч би й у вигляді автономії, вона категорично відповіла: «Дайте нам спокій, вам сказано ясно: «не было, нет і бит не может нікакой України!» Точнісінько так, як казав царський міністр Валуєв.

Таким чином УС-ДРП лишилася ізольованою. Тоді в запеклій злобі почала вона гризти своїх і на своєму III-му черговому з'їзді зробила таку історичну постанову щодо парламентської «Трудової Громади» (українська фракція — Ю. К.) в II Державній Думі.

Инж. Юрій Жерардович Коллард

1) Розкривати шкідливість національної групировки клясово-різномірних елементів і тим прискорювати розклад «Громади» на її складові частини; 2) Критикуючи дрібно-буржуазну програму «Громади», відокремлювати пролетарські елементи її в соціал-демократичну фракцію (яку сама zorganizувати не спромоглася — Ю. К.); 3) Підтримувати ті кроки фракції, які будуть у повній згоді з інтересами й вимогами пролетаріату, штовхаючи її на шлях послідовної революційно-демократичної тактики; 4) Ведучи як найенергійнішу боротьбу з неминучим націоналізмом «Громади», ставити супроти її позиції в національному питанні в Україні клясову точку погляду українського пролетаріату в цій справі; 5) Уважати участь українських соціал-демократів у «Громаді» неможливою.

І все це тоді, як українська фракція II Думи стояла за *«примусове вивласнення у крайовий фонд казенних, удільних, кабінетних, монастирських, церковних і всіх приватно-власницьких земель, що привищують трудову норму»*, за восьмигодинну працю на фабриках, за охорону праці жінок і дітей.

Всі заходи УС-ДРП щодо з'єднання з російською соціал-демократією, а також і подібні постанови щодо української фракції в Державній Думі zostалися *«гласом вопіючого в пустині»*, ніхто на них не звертав ніякої уваги, бо УС-ДРП жодної сили не уявляла, нікого за собою не мала й навіть своєї партійної фракції в Думі утворити не змогла.

Всі спроби відновити діяльність УС-ДРП аж до року 1917 були безуспішні.

В блуканні за вирішенням національного питання наші українські революціонери зробили ціле коло й, вийшовши з однієї точки, за 17 років зроби-

Лідія Миколаївна Коллард, дружина інж. Юрія Колларда.

ли, так би мовити, «мандрівку довкола світу», повернувшись знову на те саме місце.

Вийшли від гасла «Самостійна Україна» в 1900 р., перейшли через федерацію та дійшли до автономії України — I та II з'їзди РУП — далі через «обласне самоврядування» зійшли на кульмінаційну точку — «неіснуючого» національного питання, потім знову вернулися до автономії — I і II універсали Центральної Ради, перейшли через федерацію — III універсал ЦР і врешті під впливом подій перейшли знову до свого основного гасла «Самостійна Україна» — IV універсал Центральної Ради 1918 р.

Тепер уже нема ні одної української партії соціалістичної, чи несоціалістичної, яка б не визнавала потреби «самостійної України», себто не була «самостійницькою». Але за експерименти й хитання нашої «революційної братії» дорого заплатить український народ й українська інтелігенція.

Сто тисяч примірників української революційної літератури розповсюдила РУП в Україні. Не було хати, де б не побувала брошурка або відозва РУП, але вся та література, з виїмком кількох перших видань, була тільки соціалістичною, не будила в селянині національної свідомості, не доводила йому обов'язку національної єдності й потреби боротьби за свою власну державу, яка єдина могла забезпечити йому добробут. Через те в 1905 р. ми не могли виступити під своїм українським прапором, а під час другої російської революції в 1917-19 рр. побачили на своїй власній шкурі й тяжкі наслідки тієї «роботи».

Наш селянин не був вихований в дусі національним. Під цим оглядом він зостався таким же темним, як і давніше, тільки збаламучений соціалі-

стичними гаслами. А за 17 років багато можна було б зробити для національного усвідомлення нашого народу.

Але наука минулого ані краплини не пішла на користь нашим «лівакам» і, коли ми в 1919 р. були вже на краю загибелі, то партія соціал-демократів і соціал-революціонерів у своєму засліпленні соціалістичними гаслами далі вперто валили рештки Української Держави. Своєю соціалізаторською пропагандою та «ревкомками» розкладали вони українську армію, а так робили тому, що в їх програмах стояло, що «армія мусить бути скасована й заступлена народньою міліцією». До цього розвалу армії прислужилися особливо українські ес-ери, в руках яких було, так зване, інформаційне бюро української армії. В десятках тисяч примірників ширили вони в рядах війська свою отруйну літературу. Політичне шпигунство і терор стали основною прикметою політики того часу.

УС-ДРП (Українська Соціально-Демократична Робітнича Партія), УПСР (Українська Партія Соціалістів-Револуціонерів) та УС-ДРП — незалежних уложили в Винниці в другій половині лютого 1919 р. характеристичний договір:

Директорія УНР мусіла бути скасована, а влада переходила до так званої Ради Республіки з дев'яти осіб, представників згаданих партій, та двох представників від Галичини (галицьких С-Д і С-Р). Згідно з цією умовою влада адміністративна (повітова чи губерніяльна) мала належати до Ради селянсько-робітничих депутатів з виконавчим комітетом на чолі. Отже: центральний «ревком», губерніяльні, повітові «ревкоми», далі волостні й сільські, далі «негайна організація народнього господарства в інтересах працюючих і пляномірний перехід від

капіталістичного устрою до *соціалістичного* з негайною експропріацією нетрудової земельної власності».

Таким чином ці три партії стали цілком на ґрунт московсько-большевицької совітської влади, а 22 березня 1919 взялися від слів до діла і в Кам'янці-Подільському зробили спробу повстання проти Директорії, але *невдало*.

Державно-творчі елементи до самого кінця існування УНР на своїй території силкувалися урятувати положення, але безнадійно.

Коли б ми стояли твердо на позиціях перших часів РУП, працювали б і далі в тому ж напрямі, борячися за «Самостійну Україну» та за «трудоий» принцип, і в тому усвідомили наш народ, то ніхто не був би нам страшний, а тепер мали б ми одну з сильніших держав на сході Європи.

Українських Соціал-Демократів треба вважати відповідальними перед історією за нашу національну катастрофу, і, коли вони хочуть тепер доказувати свою наступність від РУП, і 30-літній ювілей заснування цієї лицарської партії вважають за своє свято, то це страшний «nonsens», який зайвий раз показує, що вони й досі не розуміють, яку роль відіграли вони в українській історії, бо ж вони не були продовжувателями святих ідеалів і заповітів РУП, а були її «гробокопателями»!

К і н е ц ь

ПОКАЗНИК ІМЕН

- Абрамович 103
Агапієв 187
Алчевський Іван 52
Андрієвська 143
Андрієвський Віктор 95
Андрієвський Петро 7, 42, 83, 119, 134, 145, 152, 155, 156,
157, 158, 176
Андрієвський С. 42, 44, 83, 146
Антонович Володимир 26, 30, 70
Антонович Дмитро (Муха) 5, 7, 8, 12, 14, 19, 26, 30, 31, 32,
33, 34, 37, 38, 41, 49, 50, 53, 65, 68, 72, 73, 74, 75,
76, 77, 78, 79, 83, 84, 98, 99, 114, 118, 119, 120,
121, 122, 144, 146, 151, 157, 161, 164, 165, 172,
176, 177
Антонович Марко 18
Багалій Дмитро 28
Баєр М. 131
Базілевич Василь 83, 95
Базькевич Михайло 21, 131, 147, 173
Байздренко Микола 21, 24
Баланін В. 84
Бачинський Юліян 36
Бебель Август 77
Безсонов 110
Безкровна Кулина 42, 48, 86, 146, 157, 158
Бельговський Іван, о., 45
Біланок 128
Біленький Михайло 124, 125, 147
Білецький М. 42
Білоусенко (Лотоцький Олександр) 28
Благов Гаврило 42, 83, 134, 135
Бобрицький В. 42
Богатирьов 42
Бодянський 135
Боженко Марія (одр. Матюшенко) 83

Войків 141
Войченко Грицько 84, 93, 137, 138
Вокій В'ячеслав 96, 97, 101, 103
Боровик Віталій 21
Боровик Михайло 63, 64
Будзиновський В'ячеслав 76
Булюбаш Павло 24, 25
Бурлюк Ол. 21
Бурцев 160
Валуєв, міністер 192
Вальц 156
Ванновський, ген. 56
Васильківський Сергій 147
Ващенко Григорій 184
Верещагін 100
Веселовський Сергій 91
Ветрінський, інж. 187
Винниченко Володимир 77, 78, 83, 84, 136, 137
Виноградова Марія 77, 84
Вітик Семен 78
Вітрова 55
Вітте, граф 128, 129
Вовк-Карачевський Василь 70
Вовкушевський Іван 84
Вовчок Марко 36
Водлевський 84
Войнаховський І. 95
Вороний Микола 83, 143
Воропай 42
Вчислові 89
Гавриш Іван 50
Гаврилко М. 137
Галаган Микола 7, 83
Галицький М. 42
Ганкевич Микола 78
Гапон, о., 171
Герасимов 138
Гермайзе Осип 7, 8, 19, 162, 190
Гершуні 110
Гетьман 156, 158
Глібов Леонід 36
Гмиря Микола 44, 84, 90

Голіцинська Катерина 83, 84, 145, 163
Голіцинський Євген 7, 77, 83, 84, 99, 114, 145, 163
Голядмерштейн Лев 28, 32
Гордий Гаврило 136
Гордієнко 42, 146
Греченко Василь 24, 25
Грінченко Борис 132
Грінченко Настя 84
Губарьов 137
Губчак Михайло 142
Гудзєєв В. 84
Гулінов В. 42
Гетінкау 92
Гредескул, проф., 175, 184
Данилович 75
Дем'янка Василь 25
Денисів 41
Дмитрієв Микола 21, 43, 44, 45, 129, 132
Дмитрієва Ганна 45
Дністрянський Станіслав, проф., 126, 128
Добровольський (Доброскок) Іван 160
Доброскок Г. 138
Доброскок Іван 124, 138, 139, 140, 141, 142, 146, 147, 148, 149,
150, 151, 152, 157, 158, 159, 160
Довженко Гр. 163
Долін В. 41, 47
Доманицький Василь 26, 50
Донцов Дмитро 17, 167
Дорошенко Володимир 6, 7, 8, 19, 82, 84, 98, 108, 153
Дорошенко Дмитро 7, 84
Драгоманов Михайло 26, 36, 88, 127
Драгоманова 70
Дробіш Дмитро 21
Дроб'язко Дмитро 25, 41, 53, 74
Дублянський 138
Дубовик 48
Дутчак, д-р, 78
Дятлов П. 84
Енгельс Фрідріх 77
Ерастов С. 86
Єфименко Олександра 28
Єфименко Петро (Одинець) 28

Єфремов Сергій 70, 132
 Жебуньов Л. 132
 Житецький Павло 26
 Жук Андрій 5, 7, 8, 19, 83, 99, 112, 119, 123, 135, 137, 139,
 140, 146, 148, 156, 157, 159, 166, 176
 Журавель 92
 Завадський Святослав 163
 Запорожець М. 42
 Зозуля 21
 Іваницький Гриць (Калоша) 44, 83
 Івицький Олександр 95
 Камінський Боніфатій 5, 12, 25, 41, 51, 53, 72, 73, 83, 111, 112,
 135, 146, 159
 Кандиба Олександр (О. Олесь) 42
 Канівець П. (Кавун) 83, 84, 99, 145, 163
 Карев Федір 25
 Карпенко Карий Іван (Іван Тобілевич) 36
 Катрухин А. 21
 Качура Хома 110
 Каутський Карл 77
 Квітка Климентій 68
 Киреїв М. 103
 Кирієнко Іван 90, 120, 121, 161, 163
 Кирста В. 42
 Кирста Кость 42, 173, 174, 184, 185, 186
 Кирста Михайло 42
 Кирста Федір 173
 Клен Юрій (О. Бурггардт) 10
 Ключів Іван 195, 102, 103
 Коваленко Олександр 5, 7, 12, 19, 28, 32, 33, 34, 42, 53, 54,
 60, 61, 62, 65, 66, 73, 75, 78, 84, 88, 89, 98, 101, 105,
 111, 118, 119, 120, 121, 122, 166, 167, 169
 Когут Лев 77, 78
 Козиненко Володимир 83, 98, 99, 114
 Коллард Варя 25
 Коллард Іван 149
 Коллард Лідія Миколаївна 18, 195
 Коллард Юрій 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 24, 25, 27,
 30, 41, 42, 53, 57, 73, 78, 105, 114, 119, 148, 179,
 193, 195
 Колчевський Олександр 95, 96

Комаров 166
Комличенко 96
Кониський Олександр 26, 36
Кононенко Мусій 21
Кораблів 42
Кордуба Мирон 142
Коренецький М. 84, 163
Корнієнко 44
Коробов Павло 25, 42
Короленко Володимир 102
Королів Василь (Королів Старий) 42
Коршун В. 42, 54
Корчак-Чепурківський Д. 41
Косевич Євген 76
Косенко 92
Котляров Федір 28, 32, 53
Котлярова К. 53
Кохановський Микола 44, 114
Коцюбинський Михайло 21
Кочубей, князь 25
Кошовий Василь 44, 45, 83, 93
Крамаренко Микола 25
Кржижанський, інж. 94
Кривенюк М. 25
Кривко Ол. 21
Кривоніс 139, 146
Кримський Агатагел 36
Криницький 42, 176
Кропивницький Марко 30, 36, 52, 88
Кузьменко Микола 47, 141
Куліш Пантелеймон 36
Кулябко-Корецький Л. 42, 53
Кульчицький Лесь 142, 180
Курбас Роман 136
Кухта Іван 33, 34, 42
Кучерявенко Аркадій 5, 44, 83, 92, 96, 102, 157
Кучерявенко Марія, одр. Мартос, 24, 25, 48, 157
Кучинський А. 25
Лавров П. 74
Лазаревський Гліб 26
Ланге Іван 156, 157
Латишов 84, 94

Левитський Микола 36, 52, 53
Левицький Євген 142
Липа Іван 21, 24, 29, 45, 75, 132, 133
Лисенко Микола 26, 70
Лібкнехт Карл 77, 78
Лівицька М. 83
Лівицький Андрій 7, 26, 83, 84
Лободовський М. 28
Лобойченко 91
Лозенки, гл. Голіцинські 163
Лопухин А. 108
Лотоцький Олександр 26
Лукиjanович Денис 50
Луценко І. 132, 133
Любарський-Письменний Е. 124, 125
Ляссаль Фердінанд 77
Ляфарґ 77
Мазуренко Василь 84, 86, 98, 136, 153, 167
Мазуренко Віктор 84, 86
Макаренко Олександр 124
Макаренко Сергій 124
Максименко В. 94
Максимович Людмила 25, 48
Максимович Олена 25, 42, 48
Максимович Оля 25, 48
Маляров Дмитро 84, 104
Маляров Олексій 84, 100, 103, 104
Манжелій Іван 84, 94
Манжелій Михайло 142, 148, 150, 155, 156
Маркс Карл 26, 77
Мартос Борис 5, 7, 25, 41, 73, 119, 146
Мартос І. 41
Марченко 42
Матушевський Федір 68, 153
Матюшенко Борис 7, 83, 136, 153
Мацієвич, (батько) 47
Мацієвич Кость 50
Мацієвич Левко 5, 12, 42, 47, 48, 53, 61, 65, 68, 70, 71, 73, 83,
88, 89, 105, 118, 119, 120, 143, 166, 167
Мацієвич Мелитина 42, 48, 53, 73
Мацієвич Олександра 42, 48, 53, 68
Мекленбург-Шверін 87

Меленевський Маріян 79, 84, 163
Мелентів П. 47
Мерклінг Ол. 84
Мешковський Володя 155, 171, 172
Мирний Панас 42, 45
Михайловський О. 42
Михальський Володимир 78
Михальчук Кость 26
Мишин 146
Мишта Ол. 44, 83, 91
Мізерницький 153
Мінор, подружжя 160
Мірошниченко Петро 152, 188
Міхєєва Люба 25
Міхновський В. 42, 44
Міхновський Микола 5, 9, 12, 13, 21, 25, 51, 52, 53, 74, 75, 76,
111, 120, 124, 125, 126, 143, 144, 147, 148, 149, 156
Міхновський Ол. 42, 44, 146
Міхура 42
Міхура Я. 42, 83
Мухин 146
Назаріїв 84
Науменко Володимир 26, 129
Нелідові 74
Нечитайло П. 84, 142, 148, 150
Нечуй-Левицький Іван 36
Нежинцов Сергій 25
Никифорів 42
Никифорова Галя 25
Нордберг 151
Оберучев, полк., 90
Оболєнський, князь, 78, 109, 110, 138
Овсяніко-Куліковський Д. 28
Оголевець Кость 25, 45
О'Коннор М. 10, 103
О'Коннор-Вілінська 103
Олександр III 82
Олексенко 91, 107
Олексенко Ліза 84, 104
Оскілко, отаман 187
Павленко Василь 98, 136, 153
Павлов (Віск) 161

Падалка Л. 43, 45
Панченко Федір, д-р 26
Паньківський Кость 53, 142
Паньківський С. Ф. 53
Перцович, адвокат 142
Перцович Віктор 96
Пестель 81
Петлюра Симон 11, 44, 75, 83, 86, 187
Пєшков, генерал-губернатор 187
Пильчиків М. 28
Пігуренко 42
Піддубний 138, 139
Піснячевський В., д-р 28, 75
Піщанський Д. 83
Плеве 151
Подольський (Гойхберг) 163
Познанський Борис 54
Познанський Дмитро, д-р 5, 12, 41, 53, 54, 73, 83
Познанський Микола 180, 181, 182, 188
Покровська 93
Поліванов П. 78
Понятенко Прокіп 44, 75, 83, 86
Поплавко, полк., 24,
Поплавко Олександр 24, 25
Попов 148, 150
Попов Михайло 84, 91, 92, 155, 159
Попова Віра 48
Порш Микола 77, 78, 83, 84, 114, 164, 165, 176, 191
Поссе 122
Пушкін Олександр 128
Пчілка Олена 36, 70, 129
Рабинович Лазар, інж., 178, 182, 183, 184
Рапп 97
Рапп Євгеній 97, 141
Рева 66, 67
Редацов 146
Рильський Тадей 26, 70
Різниченко П. 77
Розанов, інж., 188
Розов 84
Романовський Василь, о., 66
Романчук Юліян 142, 143

Ропота А. 94
Росторгуєв Ол. 124, 131, 147
Ротар Іван 84
Ротмистрів Г. 132
Руденко Іван 26
Румницький К. 42, 53
Русов Михайло, 5, 7, 12, 41, 50, 53, 54, 68, 72, 73, 74, 78, 83,
84, 85, 90, 98, 99, 119
Русов Олександр 14, 43, 74, 98
Савченко-Більський 42
Садовський В. 7
Садовський Микола 30, 110
Сазонов 151
Сакович Карл 96, 97, 101, 103
Самійленко Володимир 21
Сахаров Микола, інж., 84, 163
Святополк-Мірський, князь 176
Северин Ів. 84
Сембратович Роман 50
Семенів А. 42
Сергєїч С. 160
Серебрякова Катерина, одр. Антонович 83
Сигаревич Дмитро 21
Синявин Леонід 25
Синявський А. 45
Сімович Василь 77, 78, 142
Скитський Степан 166
Скоропис-Йолтуховський О. 7, 83, 84, 163, 164
Совачів В. 26
Сокальський Іван (Калістрат) 84
Соколов С. 163
Старицький Михайло 26, 30, 36
Старосольський Володимир 76
Стебницький П. 26
Степаненко Василь 21, 24, 43, 45
Степаненко Ол. 42, 53, 124, 131, 147
Степанів 84
Степанківський В. 77, 83
Степура 42
Стефаник Василь 142
Стецюра А. 42
Стешенко Іван 25, 26, 93

Стещенко Петро 84, 93, 146, 148, 151, 152, 155, 156
Столбін Ол. 21
Струменко (Яценко) 29, 41
Струць Кость 84, 104
Сумцов Микола 28, 52
Терещенко 42, 83
Тимошенко Сергій 84, 135, 137, 153
Тимченко Є. 21
Тищенко Євламій 33, 34, 41, 45, 53
Ткаченко М. 44, 83, 84, 86, 99, 137
Тобілевичі 30
Трегубов Віктор 143
Тоцький М. (М. Русов) 99
Троцький Лейба 163
Троцький М. 83
Тучапський П. 25, 161, 163, 190
Українка Леся (Косач Лариса) 36, 68, 70
Усенко Олександр 67
Фавро Володимир, д-р, 172
Феденко П. 7
Фідровський В. (Чумак) 44, 83
Франко Іван 36
Херувимський 91
Холодний Петро 26
Хоменко 42, 146
Хоткевич Гнат 15, 41, 42, 49, 78, 137, 138, 139, 140, 173
Цибульник П. 94
Чаловський 42
Чеботарів 96
Червоненко Олекса 95
Черняхівський Ол. 21
Чехівський Віктор 83
Чикаленко Євген 78, 132, 147
Чубенко Григорій 21, 61, 64, 131, 134, 147, 157, 160, 173
Чудинів-Богун М. 131
Шаповал Ол. 19
Шарасв 42
Шаревський К. 44, 83
Шарий, лікар, 97
Шваїв Василь (Залізник) 28
Шевирьов 82
Шевченко Василь 42, 124

Шевченко Грицько 96, 124
Шевченко О. 83
Шевченко Тарас 36, 41, 70, 74, 87, 92, 128
Шелухин Сергій 45, 132
Шемер Володимир 25, 124, 129
Шемер Сергій 124
Шиманов В. 28
Шимкевич А. 153
Шликевич Наталка 84
Шраг Ілля 70, 129, 156
Щоголів Яків 28
Юзефович 106
Юрїв-Пековець Берко 91
Юркевич Лев 83
Ющевський 96
Якубовська 93
Якубовський Василь 41, 102
Яновський Іван 95, 102
Ярошевський Богдан 131
Яценко Микола (Ярченко), інж., 21, 24, 28, 29

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

Юрій Коллард — студент	стор. 27
Дмитро Антонович, як студент	” 37
Євлампій Тищенко	” 45
Тісніший гурток харківської Української Студентської Громади	” 53
Лев Мацієвич в унієфрмі	” 71
Михайло Русов, студентський діяч	” 85
Юрій Коллард, Олександр Ковалко і Лев Мацієвич напередодні революції 1905 року в Севастополі	” 105
Андрій Жук у старшому віці	” 123
Олександр Коваленко, фотографія з студентських часів	” 169
Юрій Коллард (1918 рік)	” 179
Інж. Юрій Жерардович Коллард	” 193
Лідія Миколаївна Коллард, дружина інж. Юрія Колларда	” 195

СПИСОК ЖЕРТВОДАВЦІВ

на Видавничий Фонд "Срібної Сурми"

за час від 16 лютого 1971 до 31 березня 1972 року.

Добродії і меценати "Срібної Сурми"

Віктор Балабан, діловик і підприємець у Гюстоні, Тексас, склав задекляровану кожнорічно суму дол. 100.00.

Д-р Теодор Парфанович, Боффало, Н. Й., пожертвував особисто дол. 60.00 і крім того намовив кілька своїх приятелів і знайомих до пожертв на "Срібну Сурму". Щире їм за те спасибі!

Аннюк Юрій, Філядельфія	\$ 1.25
Балицький Богдан, Монтреал	2.00
Баран Володимир, Рочестер, Н. Й.,	1.00
Бідулка Петро, Вонда, Саск.,	2.25
інж. Баран Йосип, Нью-Йорк	1.00
Баран Михайло, Нью-Йорк	3.75
Барда Іван, Гамільтон, Онт.,	2.00
Барицький Роман, Содбурі, Онт.	2.00
Батринчук Володимир, Честер, Па.,	1.00
Безкоровайний Петро, Торонто	1.00
Белендюк Михайло, Апшер Монтоклер, Н. Дж.,	1.25
інж. Берегілька С., Мельроз, Масс.,	6.25
Бігун Йосип, Давфин, Ман.,	1.25
Благий С., Торонто	1.00
Боднарчук Василь, Стенвуд, Ваш.,	2.00
п-і Боечко О., Торонто	1.50
д-р Бойко Йосип, Торонто	6.25
Бохенко Юрій, Вайт Ривер, Онт.,	3.25

Братків Г., Едмонтон	1.75
Бялий Євген, Бронкс, Н. Й.,	1.00
Вавринюк І., Вернон, Б. К.,	1.25
Валюх Анатоль, Клівленд, Огайо	3.25
Василишин Евстахій, Монтреал	13.25
інж. Василовський Ю., Гаррісбург, Па.,	14.25
Вашак Іван, Варбург, Алта.,	16.25
Весоловський Олег, Чікаго	1.25
о. Винявський В., Едмонтон	3.00
Вітровий Роман, Аллентавн, Па.,	3.25
проф. Войтович Петро, Балтимор, Мд.,	3.25
Волян Яків, Лонгей, Кве.,	3.25
Гайдай Ірина, Ванкувер	1.25
Гайдек Ф., Вейне, Па.	4.25
о. Гайманович Ярослав, Монтреал	3.25
Галляс Марія, Саскатун	4.25
інж. Гасюк Богдан, Левіттавн, Па.,	1.25
Голинський І., Грімсбі, Онт.,	3.00
Головата Степанія, Кантон, Огайо	1.25
Головка Іван, Монтреал	1.25
Горпинка Анна, Норт Бетелфорд, Саск.,	3.25
Грещак Іван і Ольга, Ст. Пол, Мінн.,	3.75
Гриців Микола, Філядельфія	1.25
Грицюк Юрій, Давсон Крік, Б. К.,	13.00
Губаль А., Вест Калдвел, Н. Дж.,	3.00
Гугель Олександр, Детройт	6.75
Гура Ярослав, Бріджпорт, Конн.,	3.25
д-р Галярник Ігор, Плейн, Віск.	1.00
Гелетканич Андрій, Аллентавн, Па.,	2.50
Генгало Павло, Монтреал	1.25
Генгало Петро, Філядельфія	3.00
Герездюк М., Віліямс Лейк, Б. К.,	1.25
Гернага Ярослав, Клівленд	3.25
Гулька Мирон, Грессіс, Онт.,	1.00
Даревич Надія, Селкірк, Ман.,	1.25

Демків Евстахій, Гадсон Бей, Саск.,	2.25
Дзвоник Е., Кенора, Онт.,	6.25
Дзерович Адріян, Оттава	8.00
Дзуль Василь, Чікаго	3.25
Дзяба Михайло, Чіпман, Алта.,	3.75
Дзядик Марія, Торонто	11.50
Дикий І., Гамільтон, Онт.,	1.25
Довгань Ф., Монтреал	2.00
Дорожинський Павло, Нью-Йорк	14.00
Дорожовський І., Монтреал	3.25
Дражньовський Олександр, Бетезда, Мд.,	2.00
Дражньовський Р., Бергенфільд, Н. Дж.,	3.75
Дуб Володимир, Бунтон, Н. Дж.,	6.25
д-р Дуб Омелян, Чікаго	2.25
Дубняк Роман, Торонто	4.00
Дуда Микола, Савт Поркюпайн, Онт.,	1.00
Думін Василь, Торонто	1.25
Дячок Теодозій, Таком а Парк, Мд.,	3.00
Завицький Роман, Філядельфія	3.75
Завільська Е., Клівленд	1.00
Залуцький Микола, Вінніпег	4.25
д-р Запутович Богдан, Торонто	8.00
д-р Зуб Григор, Сарнія, Онт.,	3.50
Зубальський Євген, Детройт	10.00
Іванців Микола, Пасейк, Н. Дж.,	2.00
Івашко Іван, Ошава	1.75
Івашко Мирон, Маямі Біч, Флорида	1.25
Іржа Карпо, Торонто	3.25
Кавка Микола, Парма, Огайо	3.25
Калюжний Семен, Монтреал	3.25
Калька Микола, Монтреал	5.00
Каранович Дарія, Ньюарк, Н. Дж.,	1.00
Касюхнич Йосип, Ванкувер	15.00
Кахній І., Ошава	1.25
Качмар Ярослав, Честер, Па.,	3.25

Квартюк І., Монтреал	1.00
Кваснюк Дарія, Льюїс Анджелес	3.00
Килик Василь, Джесмін, Саск.,	3.25
Кімак Степан, Нью-Йорк	1.00
Кіра Петро, Бруклін	3.25
Кісь М., Портедж Ля Прері, Ман.,	6.50
Клапоушак Гнат, Давфін, Ман.,	4.00
Климкевич Софія, Едмонтон	1.00
Кобзар Іван В., Гантер, Н. Й.,	19.00
о. Коваленко Федір, Вест Гартфорд, Конн.,	3.00
п-і Когут Е., Вінніпег	3.25
Козаченко І., Еспанола, Онт.,	1.75
Комаринська Дарія, Нью-Йорк	4.00
проф. д-р Кондратюк Захар, Вінніпег	3.00
д-р Копач В., Бруклін	1.25
Косс Микола, Торонто	3.00
Костик Сильвестер, Нью-Йорк	1.25
Кострицький Василь, Філадельфія	6.25
Костюк Петро, Вонда, Саск.,	1.25
Котик І., Монтреал	1.25
Котик Петро, Ст. Кетерінс, Онт.,	1.25
Кривяк Семен, Торонто	1.75
Крижанівський Мирон, Рочестер, Н. Й.	1.50
Крихтяк Ольга, Чікаго	2.25
Кришталович Д., Вайлдвуд Крест, Н. Дж.,	21.75
Кузів Д., Ірвінгтон, Н. Дж.,	4.25
Кунцьо Микола, Асторія, Н. Й.,	1.25
Купчак Олекса, Кіндерслей, Саск.,	1.25
Куц Михайлина, Філадельфія	1.25
Єпископ Кушак Андрій, Ямайка, Н. Й.	3.25
Лаба Микола, Чікаго	3.00
Лабяк Павло, Денвер	3.25
Лампіка Любомир, Гантер, Н. Й.,	7.25
Лехів Іван, Вінніпег	1.25
мгр. Лещишин Ярослав, Монтреал	3.75

Ліба Іван, Лондон, Онт.,	8.25
Лівач Іван, Вадена, Саск.,	1.25
Логин Юрій, Гамільтон, Онт.,	1.25
Лопатяк Володимир, Детройт	1.00
Лопачак Роман, Ривер Гров, Ілл.,	3.25
інж. Мазурок І. О., Едмонтон	6.25
Майданський О., Монтреал	3.25
Максимонько Пилип, Альгонквін, Ілл.,	3.75
Максимчук Степан, Джерзі Сіті, Н. Дж.,	3.50
Маньківський Карло, Рочестер, Н. Й.	1.00
Мартинів М., Вікторія, Б. К.,	4.25
Маслюкевич М., Монтреал	1.25
Матчук І., Торонто	1.25
Мацілінський Омелян, Детройт	3.25
Машталір Евстахій, Сиракюзи, Н. Й.,	7.25
Микитенко Андрій, Детройт	1.25
д-р Михайлів Володимир, Нью-Йорк	10.00
Ломницька Дарія, Вестгамптон Біч, Н. Й., ...	1.25
Мицик Роман, Чікаго	3.00
Мицишин Микола, Вінніпег	1.00
Мовчан Іван, Монтреал	1.25
Моргоч М., Естергази, Саск.,	5.00
Муринець А., Вінніпег	1.00
д-р Небелюк Мирослав, Саскатун	3.25
д-р Недзвецький Олександр, Боффало	15.00
Н. Н., Буена Парк, Каліфорнія	3.25
Н. Н., Вінніпег	3.25
Н. Н., МкАду, Па.,	1.75
Н. Н., Чікаго	6.25
інж. Онишкевич Володимир, Нью-Йорк	3.25
д-р Оренчук Володимир, Саннивейл, Каліф.	3.25
Орицин Степан, Денвер	1.00
Осідач Мирослава, Нью-Йорк	3.25
Остапчук Іван, Чікаго	1.00
Острий Іван, Монтреал	7.25

д-р Павлишин Дмитро, Клівленд	6.25
Павліш Ілля, Чікаго	1.00
о. Павлович Зенон, Асторія, Н. Й.,	3.25
д-р Падох Ярослав, Нью-Йорк	15.00
Пелех Маріян, Ковлгерст, Алта.,	1.00
Петрашко Г., Ст. Томас, Онт.,	1.25
Петришин Олекса, Тандер Бей, Онт.,	3.25
Пилипчук Маргарита, Ст. Кетерінс, Онт.,	1.25
інж. Пінковський Нестор, Бруклін	3.00
Площанський М., Гамільтон, Онт.,	3.65
мгр. Повх Андрій і Мирослава, Рочестер, Н. Й.,	1.75
Повх Іван, Гаррісбург, Па.,	3.25
Помор Н., Вінніпег	1.25
д-р Попадюк Петро, Міннеаполіс	3.25
Приемський П., Портедж Ля Прері, Ман.,	6.00
Прийма Володимир, Торонто	7.25
Прийма Ф., Реджайна, Саск.,	3.00
Прихідко Г., Вернон, Б. К.,	24.50
Протасик Василь, Монтреал	3.00
Процик Володимир, Асторія, Н. Й.,	3.00
Пук Павло, Оттава	3.00
д-р Рак Роман, Васейк, Н. Й.,	1.00
Редчук Яким, Монтреал	3.80
Рибалт Олександр, Янгстаун, Огайо	1.25
Ройко Олекса, Торонто	1.25
Романко Микола, с. Івана, Торонто	1.25
Рудник Августин, Монровія, Каліф.,	1.00
Савчук М., Тандер Бей, Онт.,	4.00
д-р Сайкевич Петро, Віндсор, Онт.,	1.50
Саф'яник В., Монтреал	30.00
Сахрин Володимир, Торонто	1.00
сотн. Сачківський Дмитро, Торонто	2.25
Селешко Степан, Нью-Йорк	3.00
Семаковський Теодор, Грасс Веллей, Каліф.,	1.25
Семотюк Осип, Торонто	1.25

Синьків А., Гарлянд, Ман.,	3.25
Сироїд В., Еспаньола, Онт.,	8.25
Сікора Володимир, Дірборн, Міч.,	1.25
Скочилияс Іван, Філядельфія	1.00
Смаль Йосип, Левінттавн, Па.,	1.25
інж. Смітюх Василь, Торонто	2.00
Сущик Теодор, Естел Манор, Н. Дж.,	4.00
Станн І., Вернон, Б. К.,	1.00
Стебельський Іван, Денвер	3.25
Стебницький Василь, Бостон	1.25
Стира Тома, Вебвуд, Онт.,	5.00
Стефюк Михайлина, Толстой, Ман.,	7.25
Ступка Михайло, Бронкс, Н. Й.,	3.00
Тарасюк Ю., Трентон, Н. Дж.,	3.75
Татунчак Юліян, Філядельфія	2.00
Тимків Микола, Філядельфія	3.25
інж. Тишовницький Омелян і Олена, Льос Анджелес	10.00
Ткачук Григор, Парма, Огайо	3.00
Тупісь Степан, Брокпорт, Н. Й.,	3.25
Турчак Григор, Феніксвіл, Па.,	3.25
Українець Микола, Акрон, Огайо	3.25
Українська Національна Кредитова Спілка, Монтреал	50.00
д-р Федина Андрій, Торонто	1.00
Федорак С., Ванкувер	11.25
Федчук Андрій, Вінніпег	3.40
Філь Григор, Детройт	13.25
Фісь Катерина, Торонто	5.25
Хомин Михайло, Філядельфія	3.25
Хомляк Антін, Едмонтон	2.25
Хохлач Іван, Монтреал	1.25
Худий Іван, Нью-Йорк	3.25
Цвик Ольга, Торонто	1.25
Циган Василь, Філядельфія	1.25

Чайка В. Токінс, Віск.,	1.25
Чайківський Михайло, Нью-Гейвен, Конн.,	3.25
Чайковський Омелян, Філядельфія	4.25
Чемерис М., Вінніпег	5.00
д-р Чесниківський Северин, Шактікок, Н. Й.,	3.25
Чешик Дмитро, Спрінг Бей, Онт.,	5.75
Чорний Микита, Гамільтон	1.25
Шабатура Василь, Пітсбург, Па.,	3.75
Швейко М., Монтерей Парк, Каліф.,	1.00
Шевадущий К., Росборн, Ман.,	1.25
Школяр Михайло, Кліфтон, Н. Дж.,	3.25
Шнурівський М., Монреал	2.25
Шпак Іван, Сіетл, Ваш.,	3.25
Шраменко Роман, Кліфтон, Н. Дж.,	3.25
Шуган Степан, Нью-Йорк	4.25
Щур І., Торонто	1.25
Юськів Петро, Вал д'Ор, Кве.,	6.25
Яремчук Дмитро, Оттава	3.25

ВИДАННЯ "СРІБНОЇ СУРМИ"

- Зиновій Книш : На порозі невідомого, спогади з 1945 року
- " " : Перед походом на схід — спогади й матеріали до діяння Організації Українських Націоналістів у 1939-1941 роках, частини I і II
- " " : Розбрат — спогади й матеріали до розколу ОУН в 1940 році
- " " : Б'є дванадцята — спогади й матеріали до діяння ОУН напередодні німецько-московської війни
- " " : В яскині лева — українець у польському підпіллі, на підставі записок і матеріалів Тадея Гордона
- " " : За чужу справу, розповідь Михайла Козія з села Богданівка, повіт Скалат, його пригоди в большевицькому полоні й у польській армії ген. Андерса
- " " : Справа Східних Торгів у Львові
- " " : Власним руслом — Українська Військова Організація від осені 1922 до весни 1924 років
- " " : Далекий приціл — Українська Військова Організація в 1927-1929 роках
- " " : Погром у тюрмі
- " " : Два процеси, як наслідок діяльності Української Військової Ор-

- ганізації в 1924 році
- " " : Так перо пише... (вибрані статті)
- " " : При джерелах українського організованого націоналізму
- " " : На повні вітрила — Українська Військова Організація з 1924-1926 роках
- "Срібна Сурма", спогади й матеріяли до діяння Української Військової Організації, Збірник ч. I, за редакцією Зиновія Книша
- "Срібна Сурма", збірник ч. II — "Початки УВО в Галичині", за редакцією Зиновія Книша
- Над Прутом у лузі... (Коломия в спогадах), збірник за редакцією Зиновія Книша
- Вогонь родиться з іскри, розповідь Степана Кассіяна (Карпа), літературний запис Зиновія Книша
- Голос з підпілля, розповідь Кривоноса, літературний запис Зиновія Книша
- д-р Юліян Мовчан: Що варто б знати, проблеми українського національно-державного визволення
- Ярослав Гайвас: Воля ціни не має
- Юрій Коллард: Спогади юнацьких днів

Книжки Зиновія Книша в інших видавництвах

1-5 дрібні брошури в серії "За що ми боремося" — Бібліотека Українського Націоналіста, 1947-1948

6-10 такі ж брошури в серії "Політична Бібліотека Українського Націоналіста", 1953

Справа Ярослава Барановського-Макара, Краків 1940 року

- Сьогодні й завтра — думки націоналіста, Вінніпег 1950
- Варшавський Договір у світлі націоналістичної критики, Вінніпег 1950
- Бунт Бандери, На чужині 1950 (чотири видання)
- Під знаком тривожного майбутнього — думки націоналіста, Чікаго 1951
- Говорить Підгір'я, розповідь Володимира Мокловича, колишнього бойового референта Окружної Команди УВО в Станиславівщині, літературний запис Зиновія Книша, Чікаго 1958
- Устрій ОУН — порівняльна студія, Буенос Айрес 1952
- Історія української політичної думки до кінця XVIII сторіччя, популярний курс, Париж 1952
- У тристаріччя Переяславського Договору (1654-1954), Торонто 1954

